

Afbeelding 1. Ameide (= Herlaar)

Zwart krijt, penceel in twee tinten grijs; kaderlijn in bruin(?) - 330 x 484 mm
Signatuur: rechts onderaan, ten dele afgesneden .R.Roghman (pen in bruin)

Afbeelding 2. Ameide (= Herlaar), met Tienhoven in het verschiet
(dit moet natuurlijk zijn: Ameide (= Herlaar), met Ameide in het verschiet)

Tekening in twee delen
Linker gedeelte: 'aquarel', 150 x 275 mm
Rechter gedeelte: zwart krijt, grijs gewassen, 130 x 177 mm.

Bron: De kasteeltekeningen van Roelant Roghman II, door Jhr. dr. H.W.M. van der Wyck met medewerking van Dr. J.W. Niemeijer.

De herkomst van de heren van Herlaer

Inleiding

In de gemeente Sint-Michielsgestel, niet ver van de plaats waar de Essche Stroom in de Dommel valt, staat op een lichte verhoging in het landschap een boerderij met de naam Out-Herlaer. Ooit heeft hier-misschien al in de middeleeuwen een kasteel gestaan van de heren van Herlaer. Omdat ter plaatse nog geen uitvoerig archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden, is de ouderdom van deze versterkte plaats nog niet nader vastgesteld. Van het kasteel, dat in 1737 definitief werd afgebroken, bestaan verschillende afbeeldingen die een rondlopende ringmuur laten zien en ook de voormalige gracht is cirkelvormig geweest. Hierdoor rijst het vermoeden dat het kasteel is gebouwd op de fundamenten van een oude waterburcht.¹

De eerste vermelding van Herlaer

De naam Herlaer wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde van gravin Adelheid, een dochter van graaf Everhard, waarin zij voor haar zieleheil en dat van haar echtgenoot graaf Hendrik het landgoed Orthen bij Den Bosch schenkt aan de Utrechtse Sint-Maartenskerk en aan Koenraad, de bisschop van Utrecht, van wie zij dit landgoed in leen terug ontvangt en die haar nog een hof te Weurt bij Ewijk in de Betuwe alsmede een hof te Wadenoyen bij Tiel in precaria geeft.² De oorkonde wordt gedateerd tussen 1076 en 1099, en onder de getuigen bij deze handeling verschijnt *Theodericus de Herlar et filius eius Poppo*. Echter omtrent de echtheid van de getuigenrij bestaat enige twijfel. Er wordt verondersteld dat de getuigenrij van deze oorkonde, waarvan het origineel niet voorhanden is, later is toegevoegd.³ De onder de getuigen vermelde Gerung van Asperen wordt tussen 1134 en 1139 vermeld, terwijl het bestaan van de in deze rij genoemde Rutger van Malsen in twijfel wordt getrokken.⁴ De vermelding van Dirk van Herlaer en zijn zoon Poppo in onderhavige getuigenrij is niet van invloed op de uiteindelijke conclusie van het hier behandelde.

Dirk van Herlaer wordt in 1087 nogmaals in een oorkonde genoemd.⁵ Hij was door de keizer aangesteld als voogd voor de Sint-Servaaskerk te Maastricht. Ten onrechte wordt de hier vermelde Dirk van Herlaer gehouden voor graaf Dirk van Are, die volgens de *Annales Rodenses* in 1211 een bezit had te Heerlen, *proprium etat Herle*.⁶

In aanwezigheid van kerkelijke hoogwaardigheidsbekleeders en rijksvorsten hield keizer Hendrik IV in mei 1078 te Aken een bijeenkomst en besliste hij in het geschil aangaande de kerk van Echt tussen Dirk van Herlaer, de voogd van de Sint-Servaaskerk te Maastricht, en graaf Gerard van Wassenberg. Gerard werd voor de tweede maal veroordeeld om de inkomsten van de kerk te Echt, die hij zich wederrechtelijk had toegeëigend, terug te geven aan de Sint-Servaaskerk. De aanloop naar deze veroordeling wordt uitvoerig bericht door Jocundus.

De getuigenis van Jocundus

Gedurende zijn verblijf te Maastricht schreef de uit Aquitanië afkomstige priester Jocundus het levensverhaal van de Heilige Servatius: de *Vita sancti Servatii*. Aansluitend begon hij omstreeks 1076 de wonderen die deze heilige verrichtte te beschrijven en hij voltooide dit werk, de *Miracula sancti Servatii*, in of kort na 1087.⁷

Hoewel Jocundus de indruk wekt een goedgegelovig iemand te zijn die zich van alles op de mouw liet spelden, blijkt toch een groot aantal van zijn mededelingen betrouwbaar en waardevol te zijn,⁸ ook al zijn deze mededelingen als zodanig niet direct herkenbaar. Het relaas van Jocundus over een beginnende ziekte bij de Lotharingse paltsgraaf Hendrik⁹ geeft aan dat hij goed op de hoogte was. Jocundus zinspeelde hier wellicht op de aanleiding tot de moord, in 1060, door paltsgraaf Hendrik op zijn vrouw als gevolg van een geestesziekte, *mentis insania*, zoals in de Hildesheimer jaarboeken wordt vermeld¹⁰, zonder dat hij op deze daad nader ingaat. Het zal vooral te maken hebben met het feit dat Jocundus een hagiograaf was en geen geschiedschrijver. Nagenoeg alle gebeurtenissen die hij beschrijft, staan in relatie tot de heilige Servatius.

Zo verhaalt Jocundus aan het einde van zijn werk ook over de reis die de schrijver met relikwieën van de heilige Servatius naar Aken heeft ondernomen om de kerk in Echt en haar inkomsten terug te krijgen.¹¹ Ligt de nadruk van dit verhaal op de triomfante intocht van de relikwieën te Aken, door Jocundus wordt terloops ook nog gewezen op de aanleiding van deze reis.

In 1076, na de moord op de hertog van Nederlotharingen, Godfried met de Bult, had keizer Hendrik IV dit hertogdom opgedragen aan zijn tweejarige zoon Koenraad en werd graaf Albert III van Namen door de keizer belast met de uitoefening van het gezag. In het eerste regeringsjaar, (*qui anno eodemde duce tranlatus est in regem*), aldus Jocundus, ontving een zekere Gerard (*quidam princeps, Grehardus nomine*) uit handen van de graaf Albert van Namen (*acceperat villam a Namucensi comite Adelberto*) het domein Echt in leen. Deze Gerard vergreep zich bij herhaling aan de inkomsten van de kerk in Echt, die tussen 929 en 939 door Gerberga, de echtgenote van hertog Giselbert van Lotharingen en zuster van keizer Otto I, aan de Sint-Servaaskerk waren geschonken.

Zijdelings noemt Jocundus deze Gerard net zo vals als de knappe Absalom, de zoon van David. Ofschoon Jocundus geruime tijd te Maastricht verbleef, noemt hij de boosdoener slechts bij zijn voornaam en wist hij kennelijk niet precies wie deze Gerard was. Of hij vond het niet relevant hem nader aan te duiden, want Jocundus weet wel nauwkeurig aan te geven welke graaf in 1076 met de uitvoering van het hertogelijke gezag werd belast.

Volgens Jocundus ontving keizer Hendrik IV, die in mei 1087 voor het houden van een rijksdag met de verschillende vorsten te Aken bijeen was, met verontwaardiging het bericht over het onrecht dat te Echt plaatsvond. Hij was daar kwaad over en met hem de vorsten die zich inmiddels te Aken hadden verzameld.

Bovengenoemde Gerard kwam daar ook heen, in gezelschap van de Utrechtse bisschop Koenraad. Maar de steun van de Utrechtse bisschop mocht Gerard niet baten.

Blijkens de oorkonde naar aanleiding van deze bijeenkomst was de boosdoener, hier graaf Gerard van Wassenberg genoemd, al eens eerder voor dit vergrijp veroordeeld.

Bij deze gelegenheid werd Dirk van Herlaer als voogd aangesteld van de Sint-Servaaskerk te Maastricht. Het einde van het geschil geeft Jocundus in andere bewoordingen weer en uiteraard schrijft hij de goede afloop voor de Sint-Servaaskerk toe aan de wonderen van de heilige Servatius. Desondanks mag worden aangenomen dat de aanleiding van het conflict, zoals hij die beschrijft, wel overeenkomstig de waarheid is.

Aan het slot van zijn verhaal, over de reis die de schrijver met relikwieën van de heilige Servatius naar Aken heeft ondernomen, meldt Jocundus nog dat in dit gezelschap namens de keizer een zekere Dirk meetrok, wiens voorvader de scepter zwaaide over het land der Friezen: *Theodericus, cuius proavus Fresonum in terra regni scepra gerebat*.¹² Met het land der Friezen werd ongetwijfeld de kuststrook bedoeld waar rond 1087 graaf Dirk V van Holland regeerde.¹³ Hij was de zoon van graaf Floris I en van Gertruid van Saksen¹⁴ en een

kleinzoon van de roemruchte graaf Dirk III van Holland, die in 1018 een rijksleger onder bevel van hertog Godfried van Lotharingen bij Vlaardingen wist te verslaan.¹⁵

Afbeelding 1: Gertruid van Saksen en haar zoon graaf Dirk V

Genoemde Dirk-die volgens Jocundus namens de keizer de reis naar Aken ondernam- zal zeker niet graaf Dirk V van Holland zijn geweest.¹⁶

De graaf is bekend als aanhanger van de hertog van Zwaben, Rudolf van Rheinfelden, een door de paus gesteunde tegenstander van keizer Hendrik IV.¹⁷ Wellicht zal Jocundus de door de keizer benoemde voogd van de Sint-Servaaskerk, Dirk van Herlaer, hebben bedoeld.¹⁸

Deze was volgens de oorkonde immers te Aken aanwezig. Dat hij zich hier vergist en dat deze vergissing te wijten is aan onvoldoende kennis van zijn omgeving, is hoogst onwaarschijnlijk. Het is de voor Jocundus kenmerkende manier om personen te beschrijven. Zoals graaf van Wassenberg door hem *quidam princeps Gerhardus nomine* wordt genoemd en hij met de omschrijving *statura procerus* nog melding maakt van diens opvallende lengte.¹⁹ Hierdoor kan hij vereenzelvigd worden met graaf Gerard de Lange van Gelre, die in 1118 op zijn

erfgoed Wassenberg een kerk stichtte en omstreeks 1135 nog als *Gerardus logus de Gelra* als getuige in een oorkonde van de Keulse domcustos optrad.²⁰

Graaf Emmo van Loon duidt Jocundus eveneens zonder herkomstnaam aan als *Emmo quidam miles, quo duce intravit*.²¹

Daarom zal aan de mededeling van Jocundus dat een kleinzoon van graaf Dirk III van Holland meeliep in de processie naar Aken niet zonder meer voorbij kunnen worden gegaan en zal nader onderzocht moeten worden.

De overige vermeldingen van Herlaer

De door de keizer benoemde voogd voor het Sint-Servaaskapittel te Echt ontleende zijn naam aan Herlaer. Het is vooralsnog niet bekend of de heren van Herlaer de oude burcht aan de samenvloeiing van de Dommel en de Essche Stroom lieten bouwen of dat zij zich in een reeds bestaande versterking vestigden en zich ernaar gingen noemen.²²

Van oorsprong is Herlaer een leen van de Luikse bisschop en uit latere processtukken blijkt dat de leenhof te Herlaer ressorteerde' onder de kerke van het Sint-Lambrechts onder het bisdom en de cromstaf van Luyck.²³ De leenhof zou zijn bestaan ontlene aan het feit dat de goederen onder Sint-Michelsgestel toebehoorden aan de kanunniken van het Sint-Lambertskapittel te Luik en bepaalde rechtshandelingen moesten deze geestelijken door leken laten verrichten. Daarvoor werd een voogd aangesteld, die hen in wereldlijke zaken zou vertegenwoordigen. Het is zeer goed mogelijk dat deze voogd afkomstig was uit het bisdom Luik of er op zijn minst een binding mee had.

De in 1087 genoemde Dirk van Herlaer is mogelijk dezelfde persoon als *Theoderico de Herlar*, die op 26 juni 1108 met graaf Floris I van Holland, Gerard van Wassenberg, Hugo van Voorne en enkele anderen aanwezig was bij de teruggave door bisschop Burchard van Utrecht van de kerk van Aalburg aan de abdij van Sint-Truiden.²⁴ Bij de verkoop in 1133 door bisschop Andreas van Utrecht van enkele hoeven aan het Sint-Laurensklooster te Oostbroek was ook een Dirk van Herlaer aanwezig.²⁵ Of hij dezelfde is als de hiervoor genoemde naamgenoot, kan niet worden bevestigd. In ieder geval behoorde Dirk van Herlaer, die in 1167 aanwezig was bij de overdracht van een goed onder Wommelgem door Godfried III van Brabant aan de Sint-Michaelsabdij te Antwerpen²⁶ tot een volgende generatie van deze familie. Hij is wellicht dezelfde als *Theoderico de Herlarh*, die volgens een aantekening uit 1173 van het klooster Postel had beloofd zijn allodium in *Elmeth*²⁷ te verkopen, alsmede zijn aanspraken op een zesde deel van het allodium Postel op te geven.²⁸ Na het overlijden zijn moeder Udelhilde ontstond hierover een geschil met zijn zuster en haar echtgenoot Floris van Voorne, *matris domini Theoderici, que vocabatur Udehilt, soror prefati Theoderici et vir eius Florentius de Voorne*. Om deze kwestie te regelen en de erfenis te verdelen vond er een ontmoeting plaats, waarbij Dirk van Herlaer aan zijn zuster en haar erfgenamen het erfgoed in Gerdingen en Baesweiler schonk. Het feit dat Dirk van Herlaer erfgoed had in Baesweiler, boven Aken, en in Gerdingen, bij Bree, maakt het in ieder geval begrijpelijker dat hij te Echt, dat halverwege beide plaatsen ligt, tot voogd werd benoemd.

In Gerdingen waren niet alleen de heren van Herlaer gegoed, maar ook de graven van Loon hadden hier allodiaal bezit.²⁹ Net als bij de heren van Herlaer bestond er ook een relatie tussen de graven van Loon en de bisschoppen van Luik.³⁰ Het toeval wil, dat Echt-waar Dirk van Herlaer voor het Sint-Servaaskapittel was-in 1128 in het graafschap van de graaf van Loon (*in comitatu comitis de Los*) ligt.³¹ Ook oefenden de graven van Loon in verschillende plaatsen de voogdij uit voor het Maastrichtse Sint-Servaaskapittel en de Onze-Lieve-Vrouwekerk aldaar.³²

Er heeft dus, gezien hun gemeenschappelijk bezit in Gerdingen, kennelijk een verwantschap bestaan tussen de heren van Herlaer en de graven van Loon. Het lijkt er zelfs op dat deze verwantschap en de positie van de graven van Loon ertoe hebben bijgedragen dat Dirk van Herlaer tot voogd werd benoemd. Maar niets wijst erop dat Dirk van Herlaer een kleinzoon was van de graaf van Holland, zoals Jocundus beweert.

Graaf Dirk III van Holland en zijn kleinkinderen

Afbeelding 2: Graaf Dirk III

Graaf Dirk III van Holland was gehuwd met Othelhilde.³³ Haar ouders zijn niet bekend en na het overlijden van haar echtgenoot, op 27 mei 1039, keerde zij terug naar Saksen, *rediens ad Saxoniam*.³⁴ Volgens de Egmondse Annalen overleed Othelhilde in 1044.

Naast twee zonen, graaf Dirk IV-die zonder wettige kinderen (*non habens legitimos filios*³⁵) stierf- en graaf Floris I, de opvolger van zijn broer, zijn van graaf Dirk III en zijn echtgenote Othelhilde ook twee dochters bekend. De *Annalista Saxo*, een Saksische kroniek, noemt twee zusters³⁶, die worden gehouden voor dochters van graaf Dirk III van Holland.³⁷

De oudste dochter, Bertrade, huwde met graaf Dirk I van Katlenburg, een zoon van de in 1039 overleden graaf Udo.³⁸ Graaf Dirk I van Katlenburg sneuvelde op 10 september 1056 samen

met markgraaf Willem van de Saksische Noordmark tijdens een veldtocht tegen de Liutizen, een Slavenstam die een deel van het huidige Polen bevolkte.³⁹ Hij liet een zoon en een dochter na. Zijn zoon, Dirk II, huwde Geertruid, een dochter van markgraaf Egbert van Brunswijk. Deze zoon was in 1085 aanwezig op een vergadering van voor- en tegenstanders van keizer Hendrik IV om tot een vergelijk te komen. Met bisschop Udo van Hildesheim behoorde graaf Dirk II tot de tegenstanders. De vergadering ging onverrichterzake uiteen en toen de Saksen en de Thuringers de volgende dag bijeen kwamen, werden bisschop Udo, graaf Dirk II en enkele andere edelen beschuldigd van verraad. Zij gaven toe met afgezanten van de keizer onderhandeld te hebben, maar ontkenden zich onderworpen te hebben aan hem. Toen hen gevraagd werd gijzelaars aan te wijzen, weigerden zij. In het tumult dat daarop volgde, kwam het tot een bloedvergieten, (*occisus est Theodoricus comes, habens in conjugio sororem Egberthi marchionis*).⁴⁰

Graaf Dirk II van Katlenburg werd op 21 januari 1085 gedood. Hij liet een zoon na, die korte tijd later overleed, en zijn weduwe hertrouwde nog in hetzelfde jaar met graaf Hendrik de Vette van Northeim. In ieder geval kan hij niet de kleinzoon van de Hollandse graaf Dirk III zijn geweest, die volgens Jocundus namens de keizer in de processie naar Aken meeliep. De zuster van graaf Dirk II van Katlenburg, Othelhilde, genoemd naar haar grootmoeder, was gehuwd met Koenraad van Wettin, de broer van Dedi, markgraaf van de Saksische Oostmark. Hun dochter en enige kind, Bertrade- genoemd naar haar grootmoeder, dochter van graaf Dirk III van Holland-huwde met graaf Berengar van Sangerhausen, een zoon (of kleinzoon) van de Thuringse graaf Lodewijk met de Baard. Zij is in 1145 overleden.⁴¹ De andere dochter van graaf Dirk III van Holland en Othelhilde, Swanhilde, was volgens de Saksische kroniekschrijver genoemd naar het kasteel loon in de Haspengouw en de moeder van Arnold, burggraaf van Mainz, (*Suanhildis comitisse de castro quod dicitur Lon in Hasbania, cuius filius fuit Arnoldus comes Mogomtiensis prefectus*).⁴² Graaf Arnold, een zoon van graaf Emmo van Loon, was door zijn huwelijk inderdaad burggraaf van Mainz geworden. Hij huwde de enige dochter en erfgename van graaf Gerard van Rienieck, die tevens het ambt van burggraaf van Mainz uitoefende.⁴³ Als burggraaf van Mainz wordt Arnold voor het eerst op 11 mei 1108 genoemd in een oorkonde van aartsbisschop Ruthard van Mainz ten behoeve van de abdij van Disibodenberg.⁴⁴ In zoverre mag het bericht van de *Annalista Saxo* als betrouwbaar worden aangemerkt.

Toch wordt in de literatuur aangaande de graven van Loon weinig aandacht aan deze gravin besteed. De oorzaak moet gezocht worden in het feit dat de Saksische kroniekschrijver met enige voorzichtigheid dient te worden geraadpleegd en dat gravin Swanhilde in geen bewaard gebleven oorkonde wordt vermeld. Een Ermengard daarentegen wel. Kennelijk wordt hier gravin Ermengard bedoeld, die op 5 februari 1078 een schenking deed aan het Sint-Lambertuskapittel te Luik.⁴⁵ Zij schonk een groot aantal goederen en rechten in plaatsen waar ook de graven van Loon bezittingen hadden. Ongetwijfeld was gravin Ermengard een verwant, maar uit niets blijkt dat zij de moeder was van graaf Arnold van Loon, die bij deze schenkingen als getuige aanwezig was. De verwarring wordt nog groter als sommigen deze Ermengard ten onrechte als dochter van de Hollandse graaf Dirk III aanmerken.⁴⁶ Het necrologium van het Sint-Jacobsklooster te Luik biedt in dezen echter uitkomst. Vaak wordt het belang van deze bronnen onderkend. Terwijl juist door de opneming van een persoon in een necrologium, ter eeuwige nagedachtenis van de overledene, de existentie van deze persoon- zeker als oorkondelijke bewijzen ontbreken-toch ruimschoots wordt bevestigd. Het Sint-Jacobsklooster werd gesticht door bisschop Balderic II van Luik (1008-1018), een broer van graaf Giselbert van Loon, die de vader is van graaf Emmo.⁴⁷

De graven van Loon zijn bekend als voogden van voornoemd klooster en de vermelding in het necrologium van hun verwanten is dan ook niet bijzonder. In het bedoelde necrologium wordt op 31 maart de notitie *Spannehildis comitissima de Los, pro qua habemus II solidos* aange troffen.⁴⁸ Zonder enige twijfel was zij de echtgenote van graaf Emmo van Loon. Het necrologium van het klooster Maria-Laach, in de Eifel, herdenkt op dezelfde dag eveneens het overlijden van *Swanhilde comitissa*.⁴⁹

Haar vermelding in dit necrologium doet vermoeden dat zij na 1093 is overleden. Paltsgraaf Hendrik II van Lotharingen en zijn echtgenote Adelheid van Orlamünde troffen in 1093 voorbereidingen tot de stichting van het aan Maria opgedragen benedictijnenklooster te Laach. Aanvankelijk werden uit de abdij Sint-Maximinus te Trier de eerste monniken aangetrokken. Twee jaar na de oprichting van het klooster overleed paltsgraaf Hendrik en werd het werk door zijn vrouw voortgezet. Maar ook zij overleed spoedig, in 1100, op een bedevaart naar Rome.⁵⁰

Aan het bestaan van gravin Swanhilde-ook al wordt zij in oorkonden niet genoemd-mag niet langer worden getwijfeld. Door aantekeningen in het necrologium van het Sint-Jacobsklooster te Luik en de parallelle inschrijving te Maria-Laach wint het verhaal van de *Annalista Saxo* onverwacht aan geloofwaardigheid.

Volgens de oorkonde uit 1128, waarin keizer Lotharius III de inkomsten van de kerk van Echt aan de deken en kanunniken van Sint-Servaas te Maastricht toewijst, wordt de kerk nader gesitueerd als *ecclesiam de Etha, sitam in pago Maselant in episcopatu Leodiensi in comitatu comitis de Los*. Echt en de aan Sint Landeric opgedragen kerk aldaar waren dus gelegen in het graafschap van de graaf van Loon. Met de graaf van Loon wordt graaf Arnold bedoeld, maar het is onduidelijk of het hier gaat om de zoon van graaf Emmo of diens kleinzoon. Doch als zijn kleinzoon een graafschap aan de rechter Maasoever heeft bestuurd, mag worden aangenomen dat ook graaf Arnold, de zoon van graaf Emmo, dit graafschap in handen heeft gehad. Een aanwijzing hiervoor mag de oorkonde uit 1087 zijn, aangaande de veroordeling van graaf Gerard van Wassenberg. Deze oorkonde wordt mede ondertekend door graaf Arnold, die ongetwijfeld dezelfde is als de gelijknamige graaf van Loon.⁵¹

Op 5 februari 1078 treedt graaf Arnold, zij het zonder herkomstnaam, voor het eerst op als getuige in de hiervoor aangehaalde schenking van gravin Ermengard. Met een herkomstnaam wordt hij voor het eerst genoemd onder de deelnemers van de Godsvrede, die onder leiding van bisschop Hendrik van Luik in 1082 tot stand kwam.⁵²

Naast een zoon Arnold hadden graaf Emmo en zijn vrouw Swanhilde, een zoon Dirk. Hij zou genoemd kunnen zijn naar zijn grootvader, graaf Dirk III van Holland. Tussen 1096 en 1125 verschijnt hij als getuige in verschillende oorkonden. Meestal is Dirk in gezelschap van zijn broer. In 1096 ondertekent graaf Arnold van Loon met zijn broer Dirk, (*comes Arnoldus de Lon, frater ejus Theodericus*), een oorkonde van gravin Ida van Bologne ten behoeve van het kapittel te Munsterbilzen.⁵³

Op 31 maart 1125, tijdens zijn verblijf in Luik, bevestigde keizer Hendrik V een schenking van de weduwe Guda. Bij de overdracht van haar erfgoed aan het Luikse Sint-Jacobsklooster was ook *Theodericus frater comitis Arnulphi* aanwezig.⁵⁴ Overigens getuigt hij zonder zijn broer, als *Theodericus de Los*, in een op 28 december 1107 te Aken uitgevaardigde oorkonde van keizer Hendrik V, waarbij deze in ruil voor het rijksgoed Alzey aan graaf Hendrik van Zutphen een graafschap in Friesland gaf.⁵⁵

Dirk van Herlaer, broer van graaf Arnold van Loon

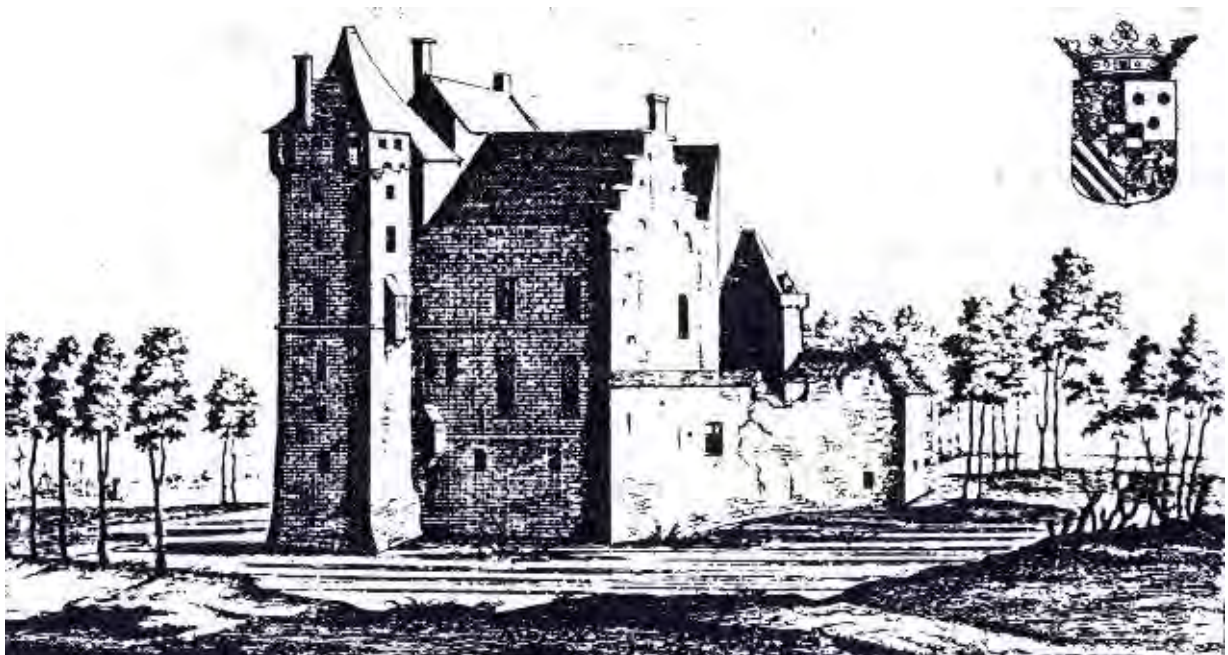
Afgaande op de getuigenis van Jocundus, naast de andere naar voren gebrachte aanwijzingen, waarbij het allodiale bezit te Gerderingen doorslaggevend is geweest, mag de conclusie worden getrokken dat Dirk van Herlaer dezelfde is als de broer van graaf Arnold van Loon. Dat hij als zodanig niet in de bronnen wordt genoemd, is niet uitzonderlijk. Tussen 1096 en 1124 wordt graaf Gerard de Lange van Gelre regelmatig met zijn broer Hendrik in oorkonden vermeld.⁵⁶ Alleen in de kroniek van de abdij van Kloosterrade, de *Annales Rodenses*, wordt deze broer Hendrik van Kriekenbeek genoemd.⁵⁷

In 1153 maakt de *Annales Rodenses*, melding van *Gerardus predicti castri dominus*, waarbij met genoemd kasteel Wassenberg wordt bedoeld.⁵⁸ Deze Gerard, de broer van hertog Hendrik van Limburg, getuigt tussen 1152 en 1166 in verschillende oorkonden en wordt daarbij niet naar Wassenberg, maar uitsluitend als de broer van de hertog genoemd.⁵⁹

Bovendien kan Dirk van Herlaer zich ook hebben genoemd naar het goed van zijn echtgenote, hetgeen-indien zij als erfgename van haar familie belangrijke bezittingen meebracht-niet ongebruikelijk was.

Dat hij zich afwisselend naar Herlaer of als broer van graaf Arnold van Loon of naar Loon zelf noemt, is ook niet uitzonderlijk.

In deze periode zijn er meerderen die zich afwisselend naar verschillende bezittingen noemen. Graaf Gerard de Lange van Gelre noemt zich naar Wassenberg.⁶⁰ Hartbern van Boxtel en zijn broer Megenher worden ook naar Randerath genoemd.⁶¹ Het voorgaande is aanleiding om enkele onderdelen aan een nadere beschouwing te onderwerpen en indien mogelijk aan te vullen.

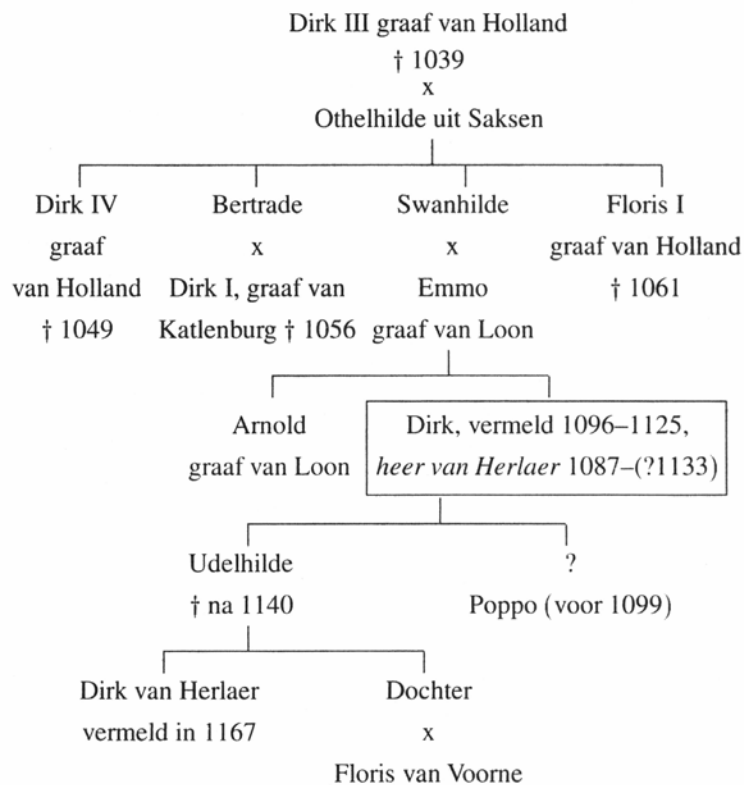

Afbeelding 3: Het kasteel Oud-Herlaer.

J. Le Roy, *Groot Wereldlyck Toonneel des Hertogdoms van Brabant* ('s Graavenhage, 1730)

Slotbeschouwing

Graaf Dirk III van Holland werd na zijn overlijden in 1039 opgevolgd door zijn zoon, graaf Dirk IV.⁶² Deze zal hiervoor de wettelijke leeftijd gehad hebben. Hij sneuvelde in 1049 ongehuwd en nog jong (*Theodoricus adolescens*)⁶³ en hij zal na 1019 zijn geboren. Zijn broer en opvolger, graaf Floris I, werd in 1062 vermoord en uit onderzoek van zijn stoffelijke resten is af te leiden dat hij bij zijn overlijden niet ouder was dan 40 jaar.⁶⁴ Hij zal dus omstreeks 1022 of later zijn geboren. Ook de beide dochters van graaf Dirk III en Othelhilde zullen omstreeks deze jaren zijn geboren. Als gravin Othelhilde na het overlijden van haar man zonder haar kinderen naar Saksen terugkeert, zullen haar dochters, Bertrade en Swanhilde, inmiddels ook meerderjarig zijn. Aangenomen mag worden dat Swanhilde, de echtgenote van graaf Emmo van Loon, voor 1027 werd geboren. Bijgevolg kan zij omstreeks 1047 in het huwelijk zijn getreden. In dit geval zal Arnold niet het oudste kind van dit echtpaar zijn geweest. Aan de hand van enkele getuigenrijen onder oorkonden, waarin graaf Arnold van Loon achter graaf Gerard de Lange tekent⁶⁵, kan zijn geboortjaar worden gesteld op kort na 1055.⁶⁶ Dit is niet in strijd met zijn eerste vermelding in 1078, maar het is echter niet waarschijnlijk dat het huwelijk van graaf Emmo en Swanhilde zo lang kinderloos is geweest. Wellicht had het echtpaar voor de geboorte van hun zoon Arnold reeds meerdere zonen, bijvoorbeeld Giselbert en Dirk genaamd. Het ligt dan voor de hand dat Arnold naar zijn grootvader van moederszijde is genoemd, de in 993 tegen de Friezen gesneuvelde graaf Arnulf, en dat zou betekenen dat hij de vierde zoon was. Maar graaf Arnold van Loon zou ook naar de gelijknamige Haspengouwse graaf en broer van zijn grootvader Giselbert genoemd kunnen zijn. Of Dirk van Herlaer, de andere zoon van graaf Emmo en Swanhilde, is genoemd naar zijn overgrootvader van moederszijde, graaf Dirk II, kan niet worden nagegaan, omdat te weinig bekend is omtrent de voorouders van de moeder van graaf Emmo en de voorouders van gravin Othelhilde.

Het geboortjaar van Dirk van Herlaer zal, gezien de geboortejaren van zijn moeder en zijn broer, niet ver na 1060 liggen. Hieruit mag de conclusie getrokken worden dat de in 1167 en 1173 genoemde Dirk Van Herlaer⁶⁷ niet zijn zoon, maar eerder een kleinzoon zal zijn. Hoewel de opgave van giften aan het klooster van Postel uit 1173 dateert, zal de schenking van Dirk van Herlaer wellicht eerder zijn geschied. Het klooster Postel, in de Belgische gemeente Mol, werd in of voor 1140 gesticht⁶⁸ als een van de abdij van Floreffe afhankelijke priorij. Toch mag worden aangenomen dat Dirk van Herlaer in 1173 nog leefde. Zijn zwager, Floris van Voorne, in 1169 getuige in een oorkonde van Boudewijn, proost van het Utrechtse kapittel Sint-Maria, en broer van graaf Floris III van Holland⁶⁹ is misschien dezelfde als de in 1156 genoemde *Florentius de Vorran*.⁷⁰ Hier getuigt Floris van Voorne, na Godfried van Breda, in een oorkonde van graaf Dirk VI van Holland voor de abdij van Echternach. Deze vermeldingen kunnen een indicatie zijn voor de jaren waarin de gelijknamige kleinzoon van Dirk van Herlaer geleefd heeft.

Tussen 1196 en 1218 wordt opnieuw een Dirk van Herlaer in oorkonden genoemd.⁷¹ Hij zal zeker niet identiek zijn aan deze kleinzoon van Dirk van Herlaer, maar is misschien diens achterkleinzoon. In 1203 getuigt *Thedericus advocatus de Hechte* onder de ‘nobilis’ in een verdrag tussen hertog Hendrik I van Brabant en graaf Otto I van Gelre.⁷² Of deze tussen 1202 en 1208 genoemde voogd van Echt dezelfde is als vorenbedoelde Dirk van Herlaer⁷³ kan niet worden bevestigd, maar gelet de omstandigheden is het niet onwaarschijnlijk.

Volgens de opgave van giften van het klooster te Postel schonk Dirk van Herlaer na het overlijden van zijn moeder Udelhilde het erfgoed te Gerdingen en Baesweiler aan zijn zuster en zwager. Udelhilde zal na 1140 zijn overleden en vanwege het feit dat zij zo uitdrukkelijk wordt genoemd moet er misschien van worden uitgegaan dat dit erfgoed van haar afkomstig was. In dit geval was zij de dochter van Dirk van Herlaer en een kleindochter van graaf Emmo van Loon en Swanhilde.

De naam Udelhilde, die dezelfde is als Othelhilde, lijkt dit te bevestigen. Zij zou dus zijn genoemd naar haar overgrootmoeder Othelhilde, de echtgenote van graaf Dirk III van Holland. Vooralsnog is niet bekend wie de man van Udelhilde is geweest. Of het wapen van de latere Herlaers, een aan beide zijden gekanteelde dwarsbalk, nadere aanwijzingen kan geven over de herkomst van haar echtgenoot, zal nog moeten worden onderzocht. Wel blijven haar afstammelingen zich naar Herlaer noemen.

¹ J. Hendriks, ‘Oud-Herlaer’, *Het Brabants Kasteel*, IV (1981)3-7.

² H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. 1. De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 stukken; 's-Gravenhage, 1979), I, no. 32, p.50. J.A. Coldewey, *De heren van Kuyc (1096-1400)* (Tilburg, 1981) 11.

³ C. Pijnacker Hordijk, ‘De castelani van Utrecht, hoofdzakelijk in de 12de eeuw’, *Bijdragen voor vaderlandse geschiedenis en oudheidkunde*, 4^e reeks, dl. 3 (1902) 20, noot 7.

⁴ Coldewey, *De heren van Kuyc*, 12.

⁵ L.A.J.W. Sloet, *Oorkondeboek der graafschappen Gelre en Zutphen, tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288* ('s-Gravenhage, 1872) no. 193, pp. 191, noot.

⁶ F. W. Oediger, ‘Steinfeld. Zur Gründung des ersten Klosters und die Verwandtschaft der Grafen von Are und Limburg’, in: *Vom Leben am Niederrhein* (Düsseldorf, 1973) 102, noot 30. De spellingsvorm van de naam Heerlen met aan het eind een r komt in geen enkele bron voor (M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland*, dl. 1 ([Tongeren], 1960) 462. R. E. Künzel e. a., *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam, 1989), 169.

⁷ P.C. Boeren, *Jocundus biographie de Saint Servais* (Den Haag, 1972), 35.

⁸ J. Deeters, *Servatiusstift und Stadt Maastricht* (Bonn, 1970), 135.

⁹ R. Köpke (uitg.), ‘Iocundi translatio S. Servatii Traiectensis’ (Hannover, 1856), 115.

¹⁰ G.H. Pertz (uitg.), ‘Annales Hildesheimenses’ (Hannover, 1839)

¹¹ H. Köpke, ‘Iocundi translatio S. Servatii Traiectensis’ (Hannover, 1856), 123.

¹² Köpke, ‘Iocundi translatio S. Servatii Traiectensis’ (Hannover, 1856), 125.

- ¹³ E.I. Strubbe en L. Voet, *DE chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen, 1960) 368.
- ¹⁴ A.W.E. Dek, *Genealogie der graven van Holland* (4^e druk.;Zaltbommel, 1969) 12.
- ¹⁵ H. van Rij e.a., *Alpertus van Metz* (Amsterdam, 1980) 83.
- L.C. Bethmann, 'Gesta episcoporum Cameracensium' (Hannover, 1846) 471.
- ¹⁶ Köpke, 'Iocundi translatio', 125, noot 11.
- ¹⁷ D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Portretten in woord en beeld (880-1580)* (Zutphen, 1995) 37.
- ¹⁸ Boeren, *Jocundus biographie*, 27.
- Hier wordt de conclusie getrokken, met dien verstande dat Dirk van Herlaer ten onrechte voor Dirk van Are wordt gehouden (zie hiervoor noot 7)
- ¹⁹ Köpke, 'Iocundi translatio', 123.
- ²⁰ H. Verdonk, *De oorsprong der graven van Gelre* (Lelystad, 1992) 1.
- ²¹ Köpke, 'Iocundi translatio', 122.
- ²² Hendriks, 'Oud-Herlaer', 6.
- ²³ M.Spierings, 'Oud-Herlaer: het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid', *Brabants Heem*, XXIX (1997) 139. J.Kuys 'De Herlaars. Van Brabantse tot Gelderse Adel', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCIII (1980) 379.
- ²⁴ A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, dl. 1 ('s-Gravenhage, 1970) no. 95, p. 198. S. Muller en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, dl. 1 (Utrecht, 1920) no. 279, p. 257.
- ²⁵ S. Muller en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, dl. 1, no. 45, p.316.
- ²⁶ P.J.Goedschalckx, *Oorkondenboek der Witheerenabdij S.-Michiels te Antwerpen*, dl.1 (Eekeren-Donk, 1909) no.20.
- ²⁷ Elmeth (Elmt) ligt ten zuiden van het Noord-Brabantse Bladel. Archeologisch onderzoek aldaar heeft de plaats gelokaliseerd van een ontginningsboerderij uit de twaalfde eeuw (R.M. van Dierendonck, 'Archeologie en historie van een ontginningshoeve: De Kriekeschoor bij Bladel' in A. Verhoeven en F. Theuws (red.), *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal* (Waalre, 1989)
- ²⁸ Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, 1, no. 69, p.111. Camps, a.w. 108, beschouwde de oorkonde uit 1173 als een vervalsing. M. Dillo en G.A.M. van Syngel m.m.v. E.T. van der Vlist, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II. De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (2 stukken; Den Haag, 2000) no. B9, p. 1357, bestrijden dat en stellen de datering op 1173 à 1179- mededeling van Leo Adriaenssen.
- ²⁹ J. Baerten, *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw)* (Assen, 1969) 106. H. van de Weerd, 'Het Landdekenaat Eyck', *Limburg*, V (1923-1924) 203.
- ³⁰ J. Baerten, *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw)* (Assen, 1969) 16. J. Baerten, 'De Luikse suzereiniteit over het graafschap Loon', *Limburg*, XLIII (1964) 127.
- ³¹ E. van Ottenthal en H. Hirsch 'Die Urkunden Lothars III und der Kaiserin Richenza', in *Die Urkunden Lothars der Deutschen Könige und Kaiser*, bd. 8 (Berlijn, 1927) no. 12, p. 14. J. Linsen, 'Heeft Echt ooit tot het graafschap Loon behoord?', *De Maasgouw*, LXXVII (1958) 97.
- ³² J. Baerten, 'De Kaart van het graafschap Loon, ca. 1300', *Limburg*, XLIV (1965) 213.
- ³³ Dek, *Genealogie der graven*, 12.
- ³⁴ A. Hulshof, 'Egmondse annalen uit de veertiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, XXXV (1914) 50.
- ³⁵ O. Opperman (uitg.), *Fontes Egmundenses*, (Utrecht 1933) 71. E. H. P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland* (Zutphen, 1987) 45.
- ³⁶ G. H. Pertz (uitg.), 'Annalista Saxo' (Hannover, 1844) 691.
- ³⁷ L. Vanderkindere, *La formation territoriale des principautés belges au moyen age*, dl. II (Brussel, 1902) 139.
- ³⁸ E. H. P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland* (Zutphen, 1987) 42.
- ³⁹ O. Holder-Egger, 'Lamperti Monachi Hersfeldensis opera' (Hannover, 1894) 69.
- ⁴⁰ G. H. Waitz, 'Annalista Saxo' (Hannover, 1884) 721, 722. A. Cohn, 'Beiträge zur älteren Deutschen Geschlechtskunde, I. Zur Geschichte der Grafen von Rheinhausen und Winzenburg', *Forschungen zur Deutschen Geschichte*, 6. Bde, (1866) 562.
- ⁴¹ E. H. P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland* (Zutphen, 1987) 40.
- ⁴² G. H. Pertz (uitg.), 'Annalista Saxo' (Hannover, 1844) 691.
- ⁴³ J. Moons, 'De graven van Loon', *Het oude Land van Loon*, XLVII (1992) 131. T. Ruf, *Die Grafen von Rieneck. Genealogie und Territorienbildung* (Würzburg, 1984) 27.
- ⁴⁴ M. Stimmung, *Mainzer Urkundebuch*, bd.1 (Darmstadt, 1972) no.436, p. 344.
- ⁴⁵ S. Bormans en E. Schoolmeesters, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège*, dl. I (Brussel, 1893) no. 26, p. 38. De oorkonde is overeenkomstig de paasstijl gedateerd op 5 februari 1079, maar volgens de bij dit deel gevoegde corrigenda et addenda zou deze datum misschien 5 februari 1078 kunnen zijn. Aangezien bij de

datumaanduiding het eerste indictiejaar wordt opgegeven, dat eindigt op 23 september 1078, is deze laatste datering dus juist.

⁴⁶ E. Quadflieg, 'Imagina und die Grafen von Loon', *Genealogische Forschungen zur Reichs- und Territorialgeschichte*, afl. 6 (1960) 24.

⁴⁷ J. Baerten, *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw)* (Assen, 1969) 38.

⁴⁸ U. Berlière, 'Fragment d'un nécrologe de l'abbaye de Saint-Jacques à Liège', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, XVC (Brussel, 1931) 231.

⁴⁹ J. Wegeler, 'Calendarium defunctorum monasterii beatae Mariae virginis in Lacu' *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, XXVI-XXVII (1874) 279., *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, XXVI-XXVII (1874) 279.

⁵⁰ R. Kahnsnitz, *Die Gründer von Laach und Sayn. Fürstenbildnisse des 13. Jahrhunderts* (Nürnberg, 1992) 90.

T. Bogler, *Abdijerk Maria-Laach* (12^e druk; München, 1983) 3.

⁵¹ J. Linsen, 'Heeft Echt ooit tot het graafschap Loon behoort?' *De Maasgouw*, LXXVII (1958) 101.

⁵² C. Wampach, *Urkunden und Quellenbuch zur Geschichte der altluxemburgischen Territorien bis zur burgundischen Zeit*, Bd. I (Luxemburg, 1935) no. 300, p. 445.

⁵³ S. P. Ernst, *Histoire du Limbourg*, dl. VI (Luik, 1847) no. XXIX, p. 114. M. J. Wolters, *Codex diplomaticus lossensis, ou recueil et analyse de chartes, servant de preuves à l'histoire de l'ancien comté de Looz* (Gent, 1849) no. 49, p. 33. J. Coenen, *Limburgse oorkonden*, dl. I (Maaseik, 1932) no.218, p. 110.

⁵⁴ S. P. Ernst, *Histoire du Limbourg*, dl. VI (Luik, 1847) no. XXIX, p. 124. . J. Coenen, *Limburgse oorkonden*, dl. I (Maaseik, 1932) no.278, p. 129.

⁵⁵ Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen*, no. 215, p. 129.

⁵⁶ C H. Foerster, 'Eine unbekante Urkunde Erzbischofs Friederichs I. von Köln (1100-1131)', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, CXX(1932) 134 (anno 1124)

⁵⁷ L. Augustus en J. T. J. Jamar, *Annales Rodenses-Kroniek van Kloosterrade* (Maastricht, 1995)72. G. H. Pertz, *Annales Rodenses* (Hannover, 1859) 700.

⁵⁸ L. Augustus en J. T. J. Jamar, *Annales Rodenses-Kroniek van Kloosterrade* (Maastricht, 1995) 206. G. H. Pertz, *Annales Rodenses* (Hannover, 1859) 722

⁵⁹ R. Knipping, *Die Regesten der Erzbischofe von Köln im Mittelalter*, Bd. 2 (Bonn, 1901), no. 652, p. 106; no. 845, p. 146; no. 846, p. 146; no. 851, p.148.

⁶⁰ Verdonk, *De oorsprong der graven*, 1.

⁶¹ H. Hardenberg, 'Het ontstaan van de vrijheid Tilburg'in: H. J. A. M. Schurink en J. H. van Mosselveld, *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg, 1955) 43.

⁶² Strubbe en Voet, *De chronologie*, 368.

⁶³ Oppermann, *Fontes Egmundenses*, 71. Cordfunke, *Gravinnen van Holland*, p. 42.

⁶⁴ B. K. S. Dijkstra, *Een stamboom in been* (Amsterdam, 1991) 104.

⁶⁵ Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen*, no. 238, p. 233.

⁶⁶ Voor het geboortejaar van graaf Gerard de Lange, zie: Verdonk, *De oorsprong der graven*, 13.

⁶⁷ Zie noten 23 en 24.

⁶⁸ A. J. A. Bijsterveld, 'Dona dantes et vota voventes. De stichting en dotatie van het norbertijnenklooster te Postel', *Analecta Praemonstratensia*, LXXIII (1997) 10.

⁶⁹ Koch, *Oorkondeboek van Holland en Zeeland*, I, no. 163, p. 312.

⁷⁰ Koch, *Oorkondeboek van Holland en Zeeland*, I, no. 140, p. 269.

⁷¹ Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, I, no. 85, p. 146 (anno 1196). Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen*, no. 451, p. 456 (anno 1218).

⁷² Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, I, no. 99, p. 165.

⁷³ J. M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen, 1962) 269; tabel C, no.16.

De Herlaars: van Brabantse tot Gelderse adel

In het Gelderse rivierengebied en dan nog vooral in de westelijke Bommelerwaard, verschijnen in de veertiende en vijftiende eeuw herhaaldelijk leden van het adelijk geslacht Van Herlaar op het toneel. Zo bijvoorbeeld in Poederoijen (14^e en 15^e eeuw), Ammerzoden (14^e eeuw) en in Zuilichem en Nieuwaal (15^e eeuw).

Afbeelding 1. Het kasteel Ammerzoden

Het is opmerkelijk dat deze adellijke familie van niet-Gelderse oorsprong hier, vrijwel vanuit het niets, opduikt. De vraag dringt zich daarom op, wat de afkomst en onderlinge verwantschap van al deze Van Herlaars is. Met uitzondering van Van Winter heeft tot nu toe niemand zich over het probleem van deze Gelderse Van Herlaars gebogen.¹ Wel bestaat er literatuur over afzonderlijke takken van deze familie, maar een ‘volledige’ familiegeschiedenis is tot nu

toe niet gereconstrueerd.² Dit artikel wil daarom verbanden leggen tussen de verschillende takken van deze familie, al dan niet reeds in vroeger verschenen literatuur behandeld, nagaan waaruit het oorspronkelijk familiefortuin bestond, hoe dit fortuin enerzijds versnipperd raakte en anderzijds werd uitgebreid, wat voor geografische mobiliteit deze familie gekend heeft en in hoeverre zij haar sociale positie heeft kunnen handhaven in de loop der eeuwen.

Aangezien de familie van oorsprong tot de Brabantse adel behoort, kunnen de lotgevallen ervan vergeleken worden met het beeld dat Bonenfant en Despy hebben geschetst van de Brabantse adel in de twaalfde en dertiende eeuw.³ Hoe betrekkelijk overigens ten aanzien van de 'Herlaars' de kwalificatie 'Brabants' is, zal hierna nog blijken. We hebben hier een voorbeeld voor ons van een in geografisch opzicht mobiel geslacht, dat bezwaarlijk binnen één gewestelijk kader kan worden bestudeerd. De hoofdtak van de familie is namelijk uit Brabant verdwenen en via Holland en het Nedersticht tenslotte in Gelre beland.

Meer dan als een bijdrage tot de geschiedenis van de Brabantse adel moet dit artikel beschouwd worden als een beantwoording van de oproep van Genicot om de geschiedenis van afzonderlijke adelsgeslachten te beschrijven, teneinde een beter inzicht in het verschijnsel adel te krijgen.⁴

De oorsprong van het geslacht Van Herlaar moeten wij zoeken in de heerlijkheid Herlaar en het gelijknamige kasteel bij Sint-Michielsgestel in Noord-Brabant.⁵ Zoals dat met de meeste Brabantse adelsfamilies het geval is, is het geslacht afkomstig uit Herlaar vanaf de twaalfde eeuw in de bronnen te volgen.⁶ Ook hier weer zijn, zoals Bonenfant en Despy reeds in hun artikel opmerkten,⁷ de bronnen overwegend van kerkelijke aard. Uit de elfde eeuw is met betrekking tot de Van Herlaars slechts één bruikbare oorkonde tot ons gekomen, waarin we een lid van deze familie in een belangrijke functie aantreffen. In 1087 werd namelijk een Theodericus de Herlár door Hendrik IV aangesteld als voogd van de kerk van Echt,⁸ een functie, waarin we overigens later geen Van Herlaar meer aantreffen.⁹ Gelijk de voogd van Echt heten alle Herlaars die in de twaalfde eeuw voorkomen Theodericus. Hoeveel verschillende personen hier in het spel zijn, is niet uit te maken, evenmin is vast te stellen wat hun precieze onderlinge verwantschap is geweest. We treffen representanten van de familie in de volgende situaties aan: bij de overdracht door bisschop Burchard van Utrecht van de kerk van Aalburg aan de abdij Sint-Truiden (1108);¹⁰ bij een verkoop door bisschop Andries van Utrecht van enige hoeven aan het klooster van Oostbroek (1133);¹¹ bij een overdracht door de hertog van Leuven van een goed onder Wommelgem aan de Sint-Michielsabdij te Antwerpen (1167).¹² Verder schenkt een Theodericus de Herlarh in 1173 een allodiaal goed in 'Elmeth' (onder Bladel?) aan de abdij Postel.¹³ In de buurt van de heerlijkheid Herlaar zelf treedt een Van Herlaar op, wanneer hij in 1196 getuige is bij een overdracht die Albert van Dinther doet van zichzelf en onder Bernhese gelegen goederen aan de abdij van Berne.¹⁴ Wederom een Theodericus de Herlaer, respectievelijk de Herlare, zien wij als getuige optreden in 1214 en 1218: in het eerst genoemd jaar wanneer de graaf van Megen een allodiaal goed te Rixel overdraagt aan de Tempeliers,¹⁵ en in laatstgenoemd jaar wanneer de graaf van Berg zijn 'curtis' in Dieren overdraagt aan de Duitse Orde.¹⁶

Als we de hier opgesomde gegevens samenvatten, zien we dat de Van Herlaars in een wijd gebied optreden met een lichte nadruk op Brabant. Ten aanzien van de sociaal-juridische status van de leden van deze familie wordt in 1133 de term 'liber' gebezigd en in 1167 de term 'noblis'.

'Dominus de Herlaar' worden zij in de twaalfde eeuw nog niet expliciet genoemd; daarvoor moeten wij wachten tot het jaar 1227. Dan verschijnt evenwel niet, zoals meestal, een 'dominus', maar een 'domina de Herlaar': een zekere Petronella noemt zich dan in een oorkonde, waarin zij de abdij Postel binnen haar rechtsgebied tolvrijheid verleent, 'Dei permissione et justa predecessorum meorum successione dicta domina de Herlar'.¹⁷ Wanneer zij in 1235-36 oorkont dat zij met toestemming van haar twee zonen Theodericus en Godefridus

een cijns aan de abdij Postel schenkt, siert zij zich met de titel 'nobilis matrona, domina de Herlart'.¹⁸ Zij is dus de rechtsoptvolgster van vroegere heren van Herlaar en als haar directe voorganger komt Theodericus die in 1214 en 1218 vermeldt wordt natuurlijk het meest in aanmerking. Na Petronella verschijnt de omschrijving 'dominus de Herlaar' regelmatig in de bronnen. De vermelding 'nobilis' blijft daarentegen zeldzaam: we komen deze aanduiding nog tegen in een oorkonde van Floris V van Holland uit 1277¹⁹ en in een chirograaf van de abdij Echternach uit 1282.²⁰ In de tweede helft van de dertiende eeuw verschijnt de toevoeging 'miles' en zoals voor de meeste edelen en ridders begint ook voor de Herlaars sindsdien het onderscheid tussen adel en ridderschap te vervagen.²¹ Vanaf Theodericus en Petronella is het nu ook verder mogelijk om de onderlinge familierelaties van de Van Herlaars te reconstrueren (zie de stamboom in de Bijlage).

Waaruit was nu het familiebezit opgebouwd? In de eerste plaats behoorden daartoe natuurlijk van de bisschop van Luik in leen gehouden heerlijkheid en het kasteel Herlaar, waaraan de familie haar naam ontleende. Onder deze heerlijkheid viel ook het aangrenzende Sint-Michielsgestel. Kokke veronderstelt dat de Van Herlaars in Herlaar oorspronkelijk voogd zijn geweest voor de bezittingen van de Luikse kerk in deze plaatsen, welke verhouding is geëvolueerd tot een situatie waarbij het heerlijk gezag als een leen van de Luikse kerk werd gehouden.²² Uit de bronnen blijkt de leenband met Luik pas in het begin van de veertiende eeuw.²³ Een enigszins te vergelijken situatie zien we in het in de buurt gelegen Hilvarenbeek. De kapittelkerk in deze plaats had in de dertiende eeuw drie kerkpatroons: de hertog van Brabant, de heer van Herlaar en de kapittelproost. De heer van Herlaar hield zijn patronaatsrecht te zamen met de halve heerlijkheid Hilvarenbeek wederom in leen van de bisschop van Luik.²⁴ In het ten zuiden van Eindhoven gelegen Waalre verschijnt de heer van Herlaar in 1282 als voogd van de abdij Echternach.²⁵ Uit een in dat jaar getroffen regeling blijkt dat in Waalre tevens een door de abdij aangestelde 'villicus' fungeerde, die aldaar de hoge en lage jurisdictie uitoefende, maar de berechting van halsmisdaden aan de heer van Herlaar moest overlaten.

De heer van Herlaar had ook een aandeel in de boeten uit de hoge en lage jurisdictie. Uit de positie die hij hier in Waalre inneemt zal het ook verklaard moeten worden dat hij 1276 als medeooronder optreedt in een kwestie aangaande de villicus van Echternach te Waalre.²⁶ Of de heren van Herlaar reeds geruime tijd vóór 1276 voogd in Waalre zijn geweest, is bij gebrek aan bronnen een niet te beantwoorden vraag.²⁷ Tot 1243 hebben de heren van Herlaar ook voogdijrechten bezeten in de 'curia' en het dorp Berlicum gelegen in de nabijheid van Herlaar. In genoemd jaar verkocht Theodericus de Herlar deze rechten aan de abdij Berne.²⁸ Onbekend is weer, hoe en wanneer de heren van Herlaar deze voogdij hebben verworven.²⁹ Herlaar, Hilvarenbeek en Waalre zijn de belangrijkste steunpunten geweest van de familie. Daarnaast bezat men her en der verspreid in de Meijerij van Den Bosch nog goederen en rechten. Bekend zijn het goed Elmeth, dat omstreeks 1173 is weggeschonken;³⁰ een tijns uit de kerk van Reusel vóór 1235;³¹ allodiaal bezit in Hapert vóór 1257;³² goederen in Reusel vóór 1281³³ en tienden in Veldhoven in 1281.³⁴

Omstreeks 1173 en in 1243 worden 'ministeriales' van de heer van Herlaar genoemd, maar verder blijft dit soort vermeldingen achterwege.³⁵ Van leenmannen van de heren van Herlaar is vrijwel niets bekend: alleen bij bovengenoemde tijns en goederen te Reusel wordt gezegd dat ze vóór de datum van uitvaarding van de oorkonde in leen werden gehouden van de heren van Herlaar. In dit opzicht lijken de heren van Herlaar te behoren tot de minder bedeeden onder de Brabantse adel; Bonenfant en Despy spreken immers van talrijke vermeldingen van leenmannen van edelen.³⁶ Ook moeten de Brabantse edelen in de regel eigen dienaren en beambten hebben gehad, maar buiten bovengenoemde ministeriales, een kapelaan te Herlaar in 1281³⁷ en een 'officiatus' te Waalre in 1282³⁸ horen we hier bij de Herlaars niets van.³⁹ Zelf treden de heren van Herlaar, in Brabant althans, alleen op als leenmannen van de bisschop van

Luik. Niet zijn ze, zoals dat met naburige edelen geschiedde,⁴⁰ leenmannen van de hertog van Brabant geworden. Tot slot valt het op dat de goederen en rechten die de Herlaars in Brabant bezaten alle binnen de Meijerij van Den Bosch waren gelegen.⁴¹

Holland en het Nedersticht (± 1250- ± 1400)

In 1266 blijkt plotseling dat de familie gegoed is in het noordoostelijk gebied van de Alblasserwaard, omdat Theodericus, heer van Herlaar, in conflict is gewikkeld met het kapittel van Sint-Marie te Utrecht over goederen, jurisdictierechten en Tienden in een niet nader aangeduid gebied dat gelegen is tussen Ameide en Meerkerk.⁴² De positie van de heren van Herlaar in dit gebied is niet met zekerheid vast te stellen op basis van oorkonden die over het conflict handelen. In 1277 liggen de zaken duidelijker: heer Dirk van Herlaar treedt dan op als medezegelaar van de grafelijke oorkonde waarin het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard wordt opgericht.⁴³ Het lijkt geen twijfel meer, dat deze Dirk van Herlaar heerlijke rechten bezit in de noordoostelijke Alblasserwaard. Uit latere gegevens blijkt dat de heren van Herlaar heer waren van Ameide, Meerkerk en Tienhoven.⁴⁴

Hun heerlijkheid wordt in de literatuur meestal aangeduid als de heerlijkheid Ameide, of de heerlijkheid Herlaar, waaronder steeds Ameide, Meerkerk en Tienhoven worden begrepen.⁴⁵ Dat voor deze heerlijkheid en het daarin gelegen kasteel de naam 'Herlaar' wordt gebruikt heeft in de literatuur tot veel verwarring aanleiding gegeven, te meer omdat deze benaming voor het huis te Ameide een hardnekkig bestaan heeft geleid.⁴⁶ De verwarring is ten top gevoerd door het feit dat ook het kasteel van Herenthout in de provincie Antwerpen als 'Herlaar' wordt aangeduid.⁴⁷ Hier zal in het vervolg steeds gesproken worden over de heerlijkheid Ameide ter onderscheiding van de heerlijkheid Herlaar bij Sint-Michielsgestel. De verwerving van de heerlijkheid Ameide door de familie Van Herlaar is tamelijk nauwkeurig te dateren. Ameide werd oorspronkelijk door de heren van Goor als voogden en banierdraggers van het Sticht Utrecht van de bisschop in leen gehouden.

De vroegst gedateerde vermelding van deze leenverhouding is te vinden in het Memoriale Adelboldi, het op 1021 gedateerde falsum uit de dertiende eeuw.⁴⁸ De heer van Goor is omstreeks 1255 uit zijn functie van voogd gezet en moet als gevolg daarvan ook het aan de voogdij verbonden vaandleen Ameide verloren hebben.⁴⁹ Tussen ±1255 en 1266 moeten nu de heren van Herlaar de heerlijkheid en het huis van Ameide verworven hebben. Waarom juist deze heerlijkheid verwierven is een vraag die onbeantwoord moet blijven. Het is merkwaardig dat nergens melding wordt gemaakt van een speciale relatie tussen de heren van Herlaar en de bisschop van Utrecht en ook van een leenverhouding met het Sticht blijkt in de dertiende eeuw niets. Daarentegen zien we wel in 1298 Dirk van Herlaar verklaren dat het huis te Ameide een open huis van de Hollandse graaf is.⁵⁰ In 1312 zijn de bakens weer verzet, want Dirk van Herlaar oorkondt dan dat het huis en de heerlijkheid Ameide een leen van de Utrechtse bisschop zijn.⁵¹ Hoe het ook zij, de verwerving van de heerlijkheid Ameide betekende een aanzienlijke uitbreiding van het familievermogen van de Herlaars. Dat vermogen bereikte daardoor in de tweede helft van de dertiende eeuw zijn grootste omvang en het relatieve belang van de Brabantse bezittingen is daardoor sterk verminderd. Na 1282 valt in de oorkonden ten aanzien van de activiteiten van de heren van Herlaar een verschuiving vast te stellen naar Holland en Utrecht. Wel blijven de heren van Ameide zich aanvankelijk uitsluitend Van Herlaar noemen en pas in 1302 noemt Dirk van Herlaar zich als eerste heer Van Herlaar én Ameide.⁵²

Na het overlijden van deze Dirk gaat het familiebezit over op zijn dochter Aleid; zonen van Dirk zijn niet bekend. Aleid huwde met een zekere ridder Gerard van Loon, die zich in de jaren 1306-12 als echtgenoot van de erfdochter van Herlaar heer van Herlaar noemt en ook bijvoorbeeld net als de vroegere heren van Herlaar als medepatroon van het kapittel van

Hilvarenbeek optreedt.⁵³ De afkomst van deze Gerard van Loon is onbekend;⁵⁴ hij noemt zichzelf 'miles', van een adellijke afkomst blijkt verder niets. Eén van de twee bekende zonen uit het huwelijk van Gerard en Aleid, Dirk, noemt zich overigens naar zijn moeder 'Van Herlaar'. Ten tijde van Gerard van Loon begint een 'vertrek'⁵⁵ van de Herlaars uit Brabant zich duidelijker af te tekenen, want hij heeft op 30 maart 1314 de heerlijkheid Herlaar verkocht aan Gerard van Hoorne.⁵⁶ De motieven voor de verkoop blijven onbekend, maar vreemd is het wel dat het stamgoed van de Herlaars verkocht wordt door een aangetrouwd familielid. Na deze verkoop worden de Van Herlaars inderdaad nog slechts als de heren van Ameide vermeld en treffen we de hoofdtak van deze familie niet meer aan in bezit van de eerder in Brabant bezeten goederen en rechten. Zo zijn ze ook in Hilvarenbeek en Waalre geruisloos van het toneel verdwenen, misschien omdat in de verkoop van Herlaar tevens de rechten in Hilvarenbeek en Waalre waren inbegrepen. We zien althans leden van het geslacht van Hoorne ook als heren van Hilvarenbeek en Waalre verschijnen.⁵⁷

Na het afstoten van het Brabants bezit zijn de Herlaars als heren van Ameide verder op geen enkel gebied meer actief geweest in Brabant en treffen we hen uitsluitend aan in Holland en de Nedersticht. Tegenover het verlies van de heerlijkheid Herlaar hebben met name in Gelre, nieuwe aanwinsten gestaan zoals hierna nog zal blijken. Daar zal ook nader aandacht worden besteed aan Gerard van Loon en zijn rol ten aanzien van het familievermogen.

Gerards zoon Dirk heeft, zoals gezegd, weer de naam van Herlaar aangenomen en treedt nog tijdens zijn leven van zijn vader, als knaap, in 1312 voor het eerst op en wel als Utrechts leenman voor huis en heerlijkheid Ameide.⁵⁸ De 'Gerardus primogenitus' van Dirk en Aleid die in 1309 voorkomt moet vroegtijdig overleden zijn, omdat hij niet verder wordt vermeld.⁵⁹ De Van Herlaars als heren van Ameide zullen begin vijftiende eeuw uitsterven met het overlijden van de enige erfgenaam Heilwich van Herlaar die tussen 1400 en 1408 is overleden. Door haar huwelijk met heer Hendrik van Vianen is de heerlijkheid overgegaan naar de heren van Vianen.⁶⁰

Herlaars in Gelre (± 1300 - ± 1500)

We keren terug naar ons uitgangspunt: de veelvuldige aanwezigheid van Herlaars in de Bommelerwaard gedurende de veertiende en vijftiende eeuw. Ondanks dit veelvuldig voorkomen is de relatie tot de heren van Herlaar en Ameide lang niet altijd vast te stellen. In feite is er slechts één evidente afsplitsing van de heren van Ameide bekend: namelijk de Van Herlaars die als heren van Ammerzoden voorkomen. In een akte uit 1354 is sprake van een broederdeling tussen Jan van Herlaar, heer van Ameide, en zijn jongere broer Arnt, die van broer Jan het huis te Ammerzoden in leen ontvangt.⁶¹ Deze akte vermeldt verder dat vóór die tijd hun broer Gerard heer van Ammerzoden was geweest. Deze Gerard komt in de periode 1351-53 inderdaad als zodanig voor.⁶² Vóór 1351 horen we geheel niets over Herlaars te Ammerzoden. Wel blijkt nog uit de broederdeling van 1354 dat de ouders van de drie broers ook reeds Ammerzoden hadden bezeten, maar verder is niet na te gaan hoe oud dit familiebezit van de Van Herlaars is geweest.⁶³ Als de heren van Ammerzoden hebben Gerard en Arnt van Herlaar zeker niet tot de minsten onder de adel behoord. Gerard was de zegelaar en baanderheer van graaf Willem V van Holland,⁶⁴ en zijn broer en opvolger Arnt heeft relaties onderhouden met de landsheren van Holland, Brabant en Gelre. Hij komt in 1354 ook voor als baanderheer van de graaf van Holland.⁶⁵ In 1357 en 1359 is hij geldschietter voor de hertog van Brabant⁶⁶ en in 1364 en 1377 blijkt hij van dezelfde hertog een toelage ontvangen te hebben.⁶⁷ In Gelre is hij hertogelijke raad en medezegelaar van verschillende hertogelijke oorkonden en verbondsbrieven.⁶⁸ Naast Ammerzoden heeft Arnt van zijn broer Jan in 1365 nog de hoge heerlijkheid Bokhoven verkregen, die nabij Ammerzoden aan weerszijden van de Maas was gelegen.⁶⁹ In 1363 was de heerlijkheid nog in handen van Giselbertus Coc, zodat

Jan van Herlaar maar korte tijdheer van Bokhoven zijn geweest.⁷⁰ Arnt is dat ook geweest, aangezien hij nog in 1365de heerlijkheid weer verkocht.⁷¹ Met Arnts overlijden in 1384 of eerder sterven de Herlaars als heren van Ammerzoden uit.⁷²

Reeds vroeger dan in Ammerzoden verschijnen Van Herlaars in Poederrijen, dat ten westen van Ammerzoden aan de Maas is gelegen. Een Arnt van Herlaar wordt in 1347 door de hertog van Gelre beleend met de burcht van Poederrijen;⁷³ zijn nazaten noemen zich heren van Poederrijen. De relatie van deze heren van Poederrijen tot de overige Herlaars is niet exact vast te stellen.

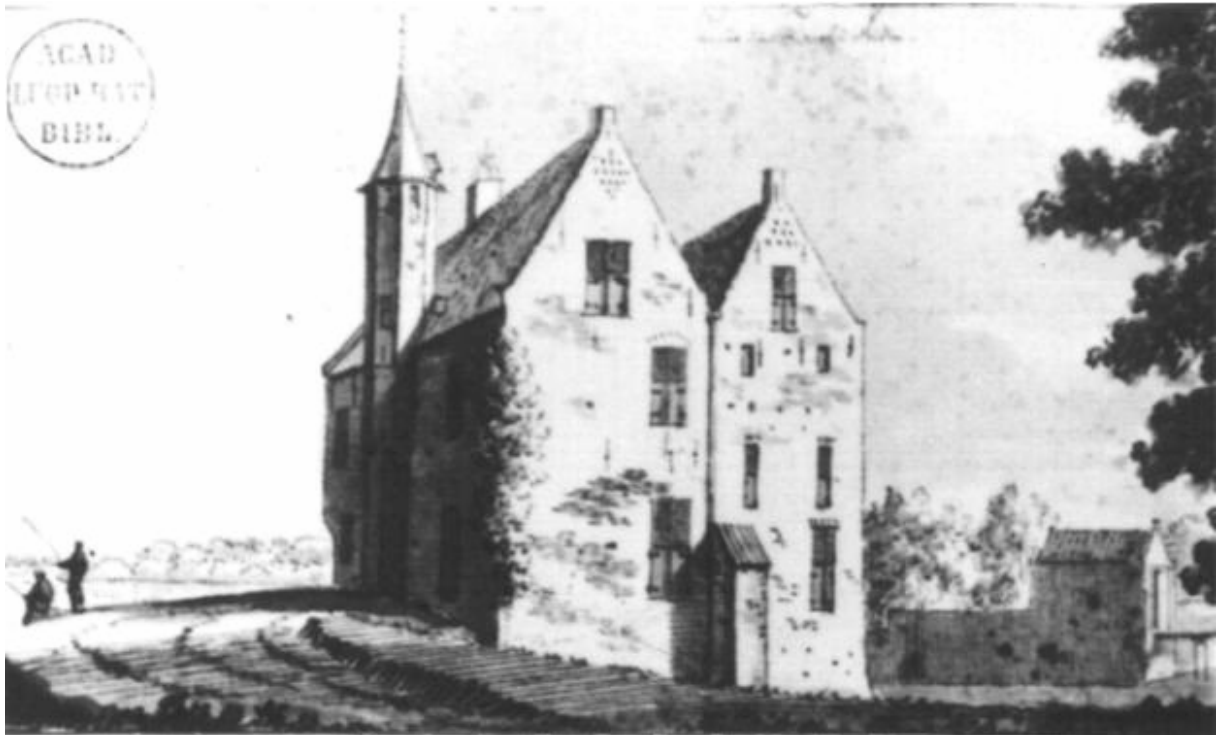
Afbeelding 2. Het kasteel Poederrijen

Evenals de Ammerzodense Van Herlaars voerden die van Poederrijen hetzelfde wapen als hun naamgenoten in Ameide, zij het dat de heren van Poederrijen hun wapen braken met een barensteel.⁷⁴ De barensteel is gebruikelijk voor jongere takken vaneen familie, zodat de Poederrijense Van Herlaars beschouwd kunnen worden als een van de heren van Ameide afgesplitste zijtak.⁷⁵ Gezien de vermelding van Arnt van Herlaar te Poederrijen in 1347 moet de afsplitsing reeds vóór dat jaar hebben plaatsgevonden, doch, gezien het door de heren van Poederrijen gevoerde wapen, na het huwelijk van Aleid van Herlaar en Gerard van Loon. De Poederrijense Arnt van Herlaar zou daarom een zoon kunnen zijn geweest van Aleid en Gerard. Onbekend is of Poederrijen evenals Ammerzoden tot het oorspronkelijke familiebezit van de Ameidense Herlaars heeft behoord; de leenbrief van 1347 zwijgt hierover.⁷⁶ In de loop van de veertiende eeuw zien wij de heren van Poederrijen, vaak samen met hun naamgenoten uit Ammerzoden, optreden in hertogelijke oorkonden en verbondsbrieven, maar

eerstgenoemden hebben niet zo'n opvallende rol inde politiek gespeeld als laatstgenoemden. In Poederrijen sterven de Herlaars in het begin van de zestiende eeuw uit met het overlijden van Johanna van Herlaar.⁷⁷

Bovendien komen nog Herlaars voor in Zuilichem en Nieuwaal. In 1435 wordt voor het eerst de dagelijkse heerlijkheid Zuilichem genoemd, die door de heer van Vianen als leenheer in leen wordt gegeven aan Arnt van Herlaar.⁷⁸

In Nieuwaal komt vanaf 1390 ook een andere Arnt van Herlaar voor, wiens nazaat Arnt van Herlaar tezamen met zijn echtgenote Alijd Pieck de geschiedenis is ingegaan als begunstiger van het Kartuizerklooster bij 's-Hertogenbosch.⁷⁹ Hoewel ongetwijfeld aanwezig, is de precieze verwantschap van deze Zuilichemse en Nieuwaalse Herlaars tot de heren van Ammerzoden of Poederrijen niet aan te geven. Aan het eind van de vijftiende eeuw zijn de Zuilichemse en Nieuwaalse tak van de Herlaars uitgestorven.

Afbeelding 3. Kasteel Zuilichem

Relicten van het bezit van de Herlaars als heren van Ameide zijn terug te vinden in de leenboeken van de heerlijkheid Vianen. In deze leenboeken wordt bij de dagelijkse heerlijkheid Herwijnen (Tielerwaard) in 1431 vermeld dat dit een leen is van de heerlijkheid Ameide.⁸⁰ Dit geldt ook voor een uiterwaard te Wijk (Noord-Brabant) vermeld in 1433 en voor hetzelfde jaar vermeldde hofstede met vier morgen land te Zuilichem.⁸¹ Uit andere bronnen dan de leenboeken van de heerlijkheid Vianen blijkt dat er nog meer relaties te leggen zijn tussen de heren van Ameide en Vianense lenen in de Bommelerwaard of directe omgeving. Nergens is het verband zo expliciet als bij het gericht van Brakel en Rodinchem.⁸² In een oorkonde uit 1382 wordt vermeld dat dit gericht oorspronkelijk door Gerard van Loon van de graaf van Gelre in leen werd gehouden, en van Gerard van Loon via de heren van Herlaar aan de heren van Vianen is gekomen.⁸³ De hierboven reeds genoemde Gerard van Loon, heer van Herlaar, blijkt dus de heerlijkheid Brakel en Rodinchem aan zijn erfgenamen Van Herlaar te hebben nagelaten. Ook in het aan Brakel grenzende Zuilichem is een relatie vast te stellen tussen Gerard van Loon en de sinds 1435 voorkomende dagelijkse heerlijkheid

Zuilichem, die ook een Vianens leen was.⁸⁴ Gerard van Loon is vóór 30 augustus 1309 eigenaar geweest van de tol van Zuilichem.⁸⁵ Zijn zoon Dirk van Herlaar wordt in 1323 door de bisschop van Luik beleend met de oude tiend van Zuilichem als erfopvolger van zijn vader.⁸⁶ Deze oude tiend moet identiek zijn aan de Bonterse tiend te Zuilichem, die reeds in De oudst bekende leenbrief van de dagelijkse heerlijkheid Zuilichem (1435) voorkomt. Deze Tiend vormt een blok dat tegen de dorpskern van Zuilichem ligt en moet daarom logischerwijs gesproken de oudste tiend van Zuilichem zijn.⁸⁷ De kerk van Zuilichem was oorspronkelijk eigendom van het Sint-Lambertuskapittel te Luik.⁸⁸ Uit een oorkonde uit 1202 blijkt dat dit kapittel te Zuilichem het collatierecht bezat en dat de pastoor van Zuilichem op zijn beurt onder andere het collatierecht bezat van de Zuilichemse dochterkerken Vuren en Herwijnen.⁸⁹ In 1309 wordt het kapittel nog eens nadrukkelijk in het bezit van het Zuilichemse collatierecht bevestigd.⁹⁰ Dit collatierecht nu vinden we evenals de oudste tiend van Zuilichem terug in de leenbrief van de dagelijkse heerlijkheid Zuilichem uit 1435. Het collatierecht van Herwijnen komt ook in de Vianense leenboeken voor en wel als onderdeel van de dagelijkse heerlijkheid Herwijnen, waarover hierboven reeds is opgemerkt dat deze oorspronkelijk een leen van Ameide was. Over Vuren is niets te vinden in de Vianense leenboeken. Er is echter wel een, zij het vage, relatie vast te stellen tussen Gerard van Loon en de kerk in Vuren. In 1272 namelijk schenkt ‘Gerardus dictus de Loon’ een tiend in Rodinchem aan de abdij Villers, waarvoor die abdij jaarlijks in de kerk van Vuren een cijns moet betalen.⁹¹ De relatie met Vuren moet dus vaag blijven, maar we weten nu wel dat Gerard van loon naast leenman van het gericht Rodinchem en Brakel ook eigenaar is geweest van een tiend in eerstgenoemde plaats. Tot slot nog een late vermelding van een Vianens leen van Ameidense oorsprong: in 1540 verklaart de heer van Vianen dat bepaalde tienden onder Hurwenen een leen zijn van het huis van Ameide.⁹²

Uit het bovenstaande is naar voren gekomen dat de Herlaars als heren van Ameide belangrijke goederen en rechten hebben bezeten in de Bommelerwaard en directe omgeving, een goederencomplex waarvan alleen langs retrogressieve weg iets terug te vinden is. Het zou mij niet verbazen als ook de overige Vianense lenen in de Bommelerwaard van de heren van Ameide afkomstig zijn. Ik noem hier nog als belangrijke lenen de dagelijkse heerlijkheid Gameren (voor het eerst genoemd in 1427);⁹³ die van Aalst (1429)⁹⁴ en die van Rossum (1430).⁹⁵ Het kan immers nauwelijks toeval zijn dat er in de Bommelerwaard zo’n concentratie van Vianense lenen valt waar te nemen. Van het gericht van Brakel en Rodinchem is gebleken dat het afkomstig is van Gerard van Loon. Verder heeft het er alle schijn van dat met de tienden van Zuilichem ook de kerk aldaar, alsmede de dochterkerk Herwijnen cum annexis, en misschien ook die van Vuren, in handen zijn gevallen van Gerard van Loon. Is het wel toeval dat in 1309 in een vidimus het collatierecht van het Lambertuskapittel nog eens wordt vastgelegd?⁹⁶ Voegen we hierbij nog het feit dat Gerard van Loon tienden te Rodinchem en de tol van Zuilichem in zijn bezit heeft gehad, en dat zijn broer Giselbert rond 1300 goederen in Gameren en Zaltbommel heeft bezeten,⁹⁷ dan beginnen zich al vage contouren van een omvangrijk Bommelerwaards goederencomplex van een familie van Loon af te tekenen.⁹⁸ Mogelijkerwijs zijn alle Vianense lenen en ook de heerlijkheden Poederrijen en Ammerzoden van Gerard van Loon afkomstig, maar dit moet een hypothese blijven. Hoe het ook zij, de ridder Gerard van Loon moet zeker geen onaantrekkelijke huwelijkspartner zijn geweest voor Aleid de erfdochter van Herlaar.

Tussen de Brabantse heren van Herlaar uit de twaalfde en dertiende eeuw en de Gelderse Herlaars uit de vijftiende eeuw ligt, niet alleen in tijd, een hemelsbreed verschil. Terugblikkend vanuit de vijftiende eeuw kun je je afvragen of er, afgezien van de naam, nog wel overeenkomsten zijn te constateren. De Herlaars uit de twaalfde en die uit de vijftiende eeuw heten dan wel familie van elkaar te zijn, maar ze leefden in totaal verschillende

werelden. In de vijftiende eeuw staan de Herlaars zeker nog hoog op de maatschappelijke ladder, maar in vergelijking met hun vroegere Brabantse naamgenoten zijn ze een aantal treden gedaald. De Brabantse Herlaars maakten deel uit van de nog niet met de ridderschap samengesmolten adel, al behoorden zij niet tot de allergrootsten. Hun nazaten in Ameide en Ammerzoden kunnen nog tot de top van de adel gerekend worden: de Herlaars in Poederrijen, Zuilichem en Nieuwaal spelen slechts een bescheiden rol in de grote massa van de ridderschap, waarin zij hun sociaal-juridische status delen met lieden van niet adellijke afkomst. Hun van oorsprong adellijke afkomst legt voor hen geen gewicht meer in de schaal. Overigens zal het feit dat de heren van Ameide en van Ammerzoden hun status beter hebben kunnen handhaven zeker niet alleen uit hun oorspronkelijke status verklaard kunnen worden. Hun aanzien moet mede gebaseerd zijn geweest op hun vermogen en eventuele functies, maar ook wat dit betreft moeten zij de minderen zijn geweest van de Herlaars die in de tweede helft van de dertiende eeuw zich heer van Herlaar en Ameide konden noemen.

Erfdelingen moeten hieraan debet zijn en ook bijvoorbeeld de verkoop van Herlaar door Gerard van Loon, die van de andere kant weer het zijne aan het vermogen van de Herlaars heeft toegevoegd. Met hem komen we bij een merkwaardige schakel in de stamboom van de Herlaars. Hij maakt de indruk van een succesvolle parvenu, die als ridder een acceptabele huwelijkspartner is geweest voor de adellijke Aleid van Herlaar.

Zijn sociaal-economische positie zal hierbij waarschijnlijk van groter belang zijn geweest dan zijn juridische. Een voortzetting van de Herlaars in vrouwelijke lijn werd hier overigens niet voor het eerst vertoond: dat was ook al het geval met Petronella in het begin van de dertiende eeuw, waarbij zelfs de naam van haar echtgenoot voor ons onbekend is gebleven. Met bijvoorbeeld Heylwich, echtgenote van Hendrik van Vianen, gaat dit niet meer op: de naam Herlaar verdwijnt uit Ameide. Het familievermogen blijft daarentegen een eigen leven leiden in de Vianense leenboeken.

Dit alles overziende kan men zich afvragen in hoeverre de geschiedenis van de Herlaars uniek is en zo ja, in welke opzichten. Deze vraag kan alleen beantwoord worden door van meer adelsgeslachten de geschiedenis te reconstrueren.

Katholieke Universiteit Nijmegen

¹ J. M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Arnhem 1962) 345-346; tabel C nr. 16.

² Vgl. F. A. Holleman, *Het octrooi tot testeren naar Hollandsch leenrecht. Beschouwingen naar aanleiding van een handschrift van Mr. P. van der Schelling* (Zutphen 1945) 21-24; M. Spierings 'Oud-Herlaar, het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid', *Brabants Heem* 28 (1976) 85-101, 134-140 en 29 (1977) 105-113.

³ P. Bonenfant en G. Despy, 'La noblesse en Brabant aux XIIe et XIIIe siècles. Quelques sondages', *Le Moyen Age* 64 (1958) 27-66.

⁴ L. Genicot, 'Les Noville aux XIIe et XIV e siècles' *Annales de la Société archéologique de Namur* 46 (1952) 157; geciteerd bij Bonenfant, Despy, 'La noblesse' 30.

⁵ Zie hiervoor Spierings, 'Oud-Herlaar', *Brabants Heem* 28 (1976) 85-94; C. Th. Kokke, *Inventaris van het archief der gemeente St. Michielsgestel* (Boxtel 1949) 8-9.

⁶ Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 31.

⁷ Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 31-32.

⁸ MGH, DH IV, nr. 394. Minder bruikbaar is een oorkonde gedateerd op 1076 april 27- 1099 april 14; zie H. P. H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312 I* ('s-Gravenhage 1979) nr. 32 (verder te citeren als *OBNB I*). In deze oorkonde komen in de getuigenlijst voor 'Theodricus de Herlar et filius eius Poppo'; door Pijnacker Hordijk is beweerd dat de getuigenlijst later is toegevoegd, hetgeen Camps als mogelijk onbewezen wordt beschouwd.

⁹ J. M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Arnhem 1962) 345-346; tabel C nr. 16, beschouwt nog een in 1202, 1203 en 1207 als voogd van Echt voorkomende Theodericus als een Van Herlaar, maar voert hier geen argumenten voor aan.

- ¹⁰ A. C. F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 I* ('s-Gravenhage 1970) nr.95 (verder af te korten als Koch, *OHZ I*)
- ¹¹ S. Muller Fz. e.a., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (5 dln; Utrecht 1920-59) (verder af te korten als *OSU*) nr. 345 (verdacht).
- ¹² P.J. Goetschalckx, *Oorkondenboek der Witheerenabdij Sint-Michiels te Antwerpen I* (Eekeren-Donk 1909) nr. 20, ook afgedrukt in *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 4 (1905) 580.
- ¹³ *OBNB I*, nr. 69.
- ¹⁴ *OBNB I*, nr. 85. Bernhese is gelegen bij Heeswijk; zie over deze oorkonde J. F. Niermeijer, 'Het klooster Berne en de ontginning van de oostelijke Meijerij omstreeks 1200', *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1964) 113-128.
- ¹⁵ *OBNB I*, nr. 111.
- ¹⁶ L. A. J. W. Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen, tot op de slag van Woeringen, 5 juni 1288* ('s-Gravenhage 1872-76) nr. 451 (verder af te korten als *OGZ*)
- ¹⁷ *OBNB I*, nr. 141. De term 'dominus' gebruikt de Brabantse adel alleen voor eigen uitvaardigingen: Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 33.
- ¹⁸ *OBNB I*, nr. 180.
- ¹⁹ L. Ph. C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland II* ('s-Gravenhage 1873) nr. 331 (verder af te korten als Van den Bergh, *OHZ*). 'Nobilis' wordt hier gebruikt in combinatie met de aanduiding 'miles'. Vgl. ook Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 33.
- ²⁰ *OBNB I*, nr. 385.
- ²¹ Voor het eerst in 1259: P.J. Goetschalckx, *Oorkondenboek*, nr. 146; vgl. Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 39.
- ²² C. Th. Kokke, *Inventaris van het archief der gemeente St. Michielsgestel* (Boxtel 1949) 9.
- ²³ E. Poncellet, *Le livre des fiefs de l'église de Liège sous Adolphe de la Marck* (Brussel 1898) 57, 62, 81.
- ²⁴ A. M. Frenken, *Documenten betreffende de kapitels van Hilvarenbeek, Sint-Oedenrode en Oirschot* ('s-Hertogenbosch 1956) 12, 19-22; we zien de heer van Herlaar als medepatroon optreden in 1246 (*OBNB I*, nr. 217, 1255 (*ibidem*, nr. 258), 1270 (*ibidem*, nr. 324) en 1310 (*ibidem*, nr. 810)). De hertog van Brabant bezat de andere helft van de heerlijkheid Hilvarenbeek.
- ²⁵ *OBNB I*, nr. 385.
- ²⁶ *OBNB I*, nr. 352.
- ²⁷ Een oorkonde uit het eerste decennium van de twaalfde eeuw aangaande de voogdij van Echternach te Waalre, Deurne en Diessen noemt geen voogden bij naam; zie *OBNB I*, nr. 34.
- ²⁸ *OBNB I*, nr. 198.
- ²⁹ Zie over Berlicum en de abdij Berne nog p. 27 van H. van Dijk, 'Een klooster uit het Brabants-Hollandse rivierengebied: de abdij Berne en haar materiële betekenis in de middeleeuwen', *A.A.G.-Bijdragen* 15 (1970) 3.
- ³⁰ *OBNB I*, nr. 69.
- ³¹ *OBNB I*, nr. 180.
- ³² *OBNB I*, nr. 268.
- ³³ *OBNB I*, nr. 374.
- ³⁴ *OBNB I*, nr. 372, het betreft hier een zijtak van de heren van Herlaar.
- ³⁵ De vermelding van omstreeks 1173 in een schijnbaar origineel charter uitgegeven in *OBNB I*, nr. 69; die van 1243: *ibidem*, nr. 198.
- ³⁶ Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 44; het oudst bekende leenboek van de heerlijkheid Herlaar dateert uit de zestiende eeuw. Zie voor een opgave van de daarin vermelde leengoederen Spierings, 'Oud-Herlaar' *Brab. Heem* 28 (1976) 135-137.
- ³⁷ *OBNB I*, nr. 374.
- ³⁸ *OBNB I*, nr. 385.
- ³⁹ Bonenfant, Despy, 'La noblesse', 43-44.
- ⁴⁰ W. Steurs, *Les campagnes du Brabant septentrional au moyen âge : La fondation de la ville neuve d'Oisterwijk par le duc Henri Ier* (Leuven en Brussel 1974) 36-37.
- ⁴¹ Het hierna in noot 47 te noemen goed kan hierop een uitzondering hebben gevormd.
- ⁴² *OSU*, nr. 1691. Voor de uitspraak in dit conflict zie *OSU*, nr. 1720.
- ⁴³ Van den Bergh, *OHZ II*, nr. 331. Zie over de stichting van dit hoogheemraadschap en de daarbij betrokken edelen P. A. Hendriks, 'De oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard in 1277' *Holland . Regionaal-historisch tijdschrift* 9 (1977) 212-222.
- ⁴⁴ Hendriks, 'De oprichting', 212 en 213 (kaartje)
- ⁴⁵ Volgens Holleman, *Het octrooi tot testeren naar Hollandsch leenrecht*, 27 wordt de heerlijkheid Ameide steeds als 'Ameide' aangeduid en niet als 'Herlaar'. Op het kaartje in Hendriks, 'De oprichting', 312 worden

Ameide, Tienhoven en Meerkerk echter wel als 'Herlaar' aangeduid. Het huis te Ameide werd volgens Holleman, *Het octrooi tot testeren*, 22, in tegenstelling tot de heerlijkheid wel als 'Herlaar' aangeduid.

⁴⁶ Holleman, *Het octrooi tot testeren naar Hollandsch leenrecht*, 26.

⁴⁷ E. deSeyn, *Geschied-en aardrijkskundig woordenboek der Belgische gemeenten* (Turnhout s.a) tweede druk, I, 570. De relatie tussen Herenthout en Herlaar gaat waarschijnlijk terug op Willem van Herlaar, die voorkomt in de jaren 1301-1305 en blijkens een oorkonde uitgegeven in *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant I* (1902) 127-128 te Herenthout een leen van de hertog van Brabant bezat. Zie verder *OBNB I*, nr. 609, 618, 670 en 683. Deze Willem is wellicht identiek aan de in 1281 genoemde Willem (zie stamboom in Bijlage).

⁴⁸ *OSU*, nr. 174.

⁴⁹ A. J. Maris, *Van voorgedij tot maarschalkambt. Bijdrage tot de geschiedenis der Utrechts-bisschoppelijke staatsinstellingen, voornamelijk in het Nedersticht* (Utrecht 1954) 9-10.

⁵⁰ *OSU*, nr. 2893.

⁵¹ F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland II* (Leiden 1754) 125 J. W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht 1937) nr. 247.

⁵² J. de Fremery, *Cartularium der abdij Mariënweerd* ('s-Gravenhage 1890) nr.117.

⁵³ Zie *OBNB I*, nr. 865 noot 2 en *ibidem* nr. 883.

⁵⁴ J. M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, tabel A II, nr. 35 rekent hem tot het ministerialengeslacht van Loon uit Overloon of Neerloon, maar zegt op p. 346 zijn afkomst niet te kennen.

⁵⁵ De reeks kronieken die bekend staan onder de naam 'Mierop-serie' verhaalt dat een heer van Herlaar uit Brabant werd verbannen wegens het vermoorden van de heer van Boxtel en toen huis en heerlijkheid Ameide kocht, zonder dat hierbij een datum wordt opgegeven. Zie W. F. Andriessen, *Historia dominorum de Teysterband, Arckel, Egmonda, Brederoede, IJsselsteyn etc.* (Purmerend 1933) 109. Ik heb dit ongedateerde bericht nergens kunnen verifiëren en hecht er daarom verder geen waarde aan.

⁵⁶ Spierings, 'Oud-Herlaar', *Brab. Heem* 29 (1977) 111-112.

⁵⁷ P. C. de Brouwer, *De geschiedenis van Hilvarenbeek tot 1813* (Hilvarenbeek 1947) 9; Frenken, *Documenten*, 20; G. P. J. Bannenberg, *Sint Willibrord in Waalre en Valkenswaard. Ontstaan en ontwikkeling ener vroege christengemeenschap tot parochie* (Nijmegen 1948) 25.

⁵⁸ Zie noot 51. Gerard van Loon wordt voor het laatst genoemd bij de verkoop van Herlaar aan de heer van Hoorne op 30 maart 1314. Zie J. J. M. Heeren, *Inventaris van het huisarchief van Helmond. (berustende in het archief-depôt der gemeente Helmond) benevens een regestenlijst van de oorkonden* (Helmond 1948) 104, nr.6.

⁵⁹ I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* (Arnhem 1830) nr.106.

⁶⁰ A. W. E. Dek, 'De adellijke geslachten Van Culemborg en Van Vianen, stammende uit de heren van Bosinchem, alsmede de uit de Van Culemborg's spruitende heren van Boxmeer', *De Nederlandsche Leeuw* 92 (1975) kol. 128.

⁶¹ Mieris, *Groot charterboek II*, 822.

⁶² I. A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden II* (Arnhem 1833) nr.59 noot 1; Th. J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins III* (Düsseldorf 1853) nr.520; Th. Van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis* ('s-Gravenhage 1908) 88; S. Muller Fz., *Regesten van het archief der bisschoppen Van Utrecht (722-1528)* (3 dln.; Utrecht 1917-19) nr. 889; S. W. A. Drossaers, *Het archief van de Nassause Domeinraad*, tweede deel, 2 ('s-Gravenhage 1955) reg. 248; P. H. J. van der Laan, *Oorkondeboek van Amsterdam tot 1400* (Amsterdam 1975) nr.100, 106.

⁶³ Uit het feit dat de heren van Ameide in het bezit waren van Ammerzoden moet ook worden verklaard worden dat Dirk van Herlaar heer van Ameide in 1331 en 1335 in Geldersche grafelijke oorkonden voorkomt: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden I*, nr. 252 en 301.

⁶⁴ Th. Van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij*, 88; van der Laan, *Oorkondeboek van Amsterdam* nr.100, 106; H. m. Brokken, 'De creatie van baanderheren door de graven Wilem IV en Willem V', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift II* (1979) 62.

⁶⁵ Th. Van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij*, 399.

⁶⁶ A. Verkooren, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'outre-Meuse*, première parti, III (Brussel 1912) nr.1533, 1534, 1677, en 1837 ; Gemeente-archief 's-Hertogenbosch, twee charters d. d. 1357 aug. i.

⁶⁷ Ch. Kerremans, *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurement à l'avènement de la maison de bourgogne (1406)* s. l. , s. a.) 265, noot1.

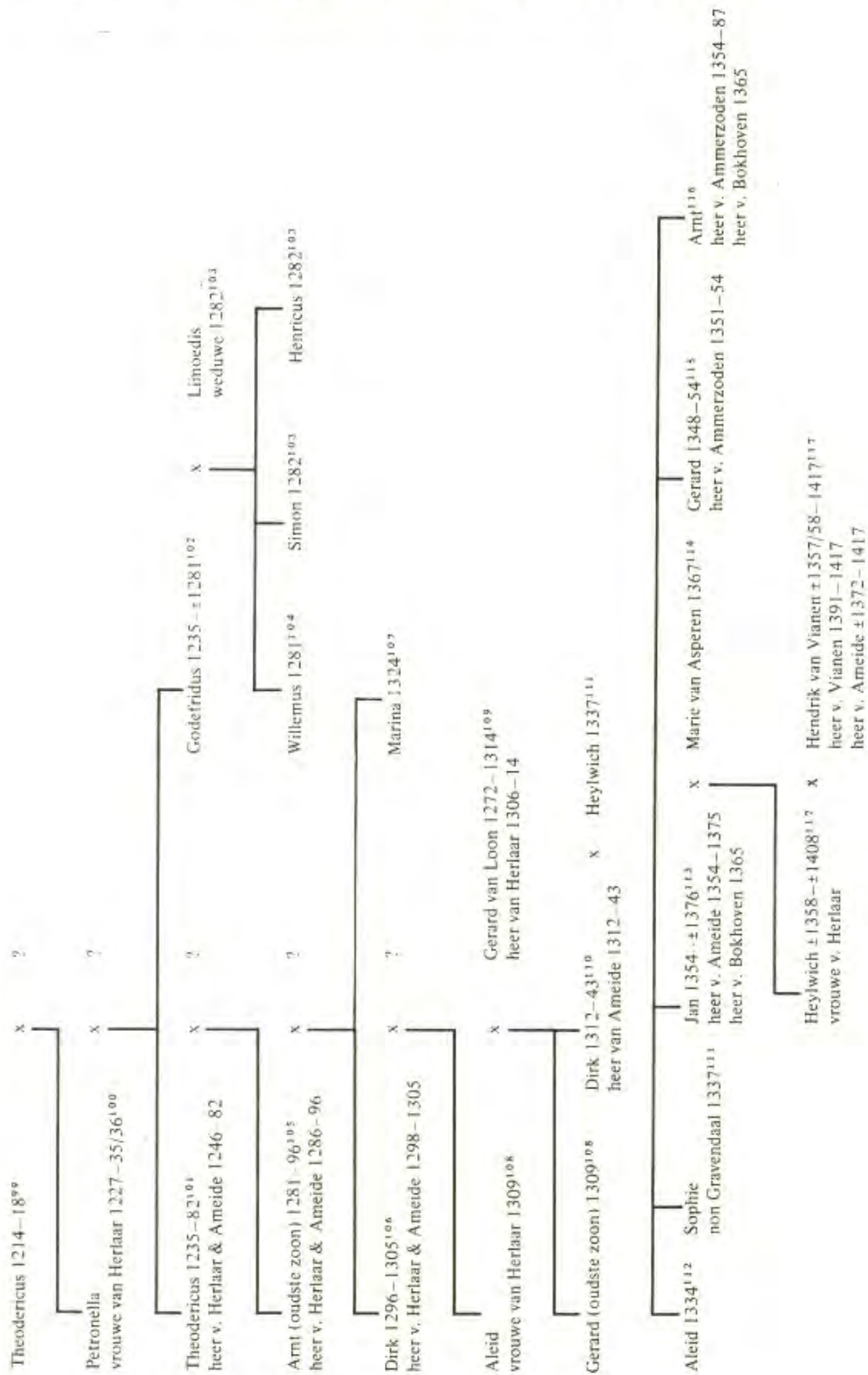
⁶⁸ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden I*, nr. 88, 89, 161, 162, III (Arnhem 1839) nr. 29, 31 en 53.

⁶⁹ Rijksarchief in Gelderland (RAG), Archief in het huis Ammerzoden, inv. Nr. 337a.

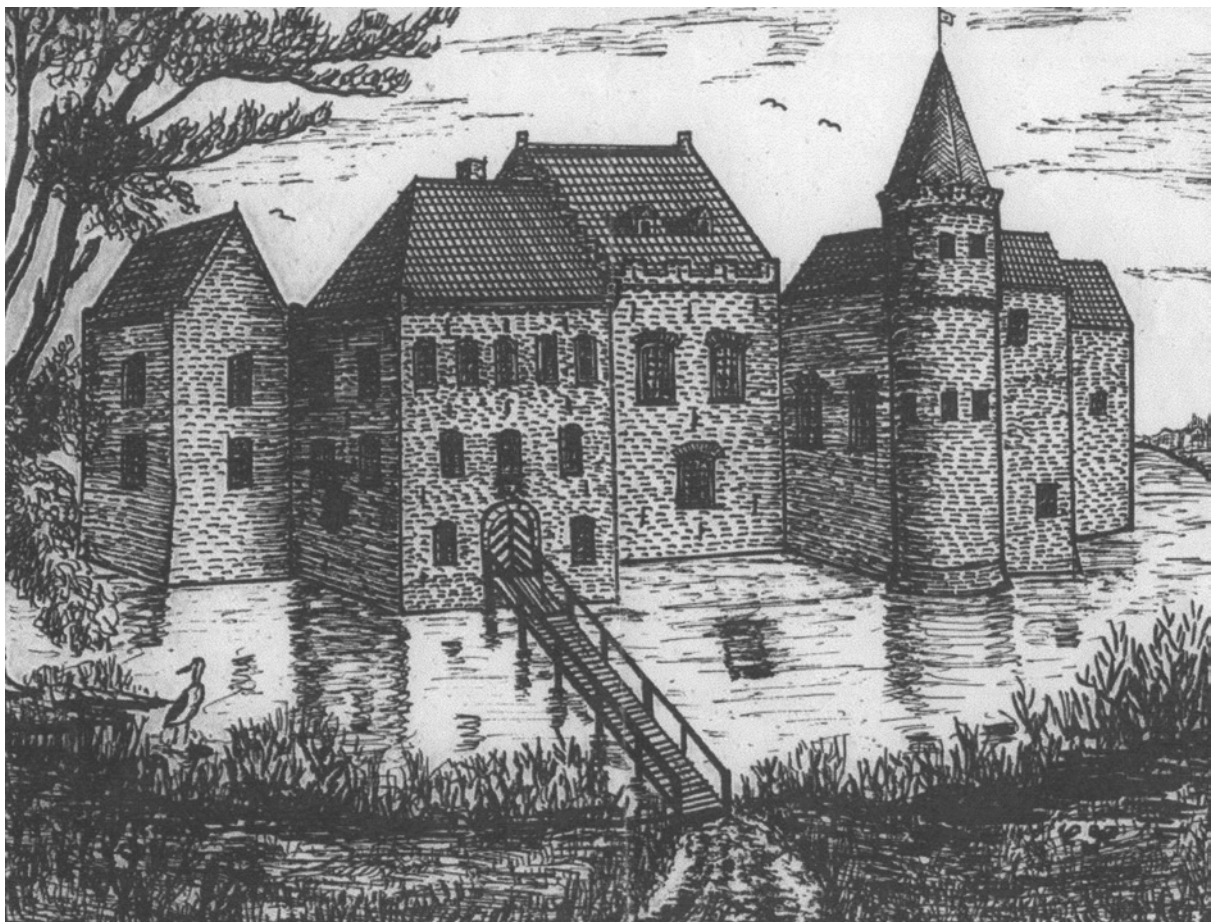
⁷⁰ J. A. M. Hoekx m. m. v. K. M. H. Koppe, *Inventaris van het archief der parochie Bokhoven* (s. l. 1969) 65, reg.1.

- ⁷¹ J. van der Hammen Nicz, 'Inventaris van het oud-archief van de heerlijkheid Bokhoven, berustende in het heerlijk archief van Loon-op-Zand en opgemaakt van 20 maart tot 24 april 1624', *Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde* 34 (1927) 71.
- ⁷² P.N. van Doorninck, *Leenacten van Gelre en Zutphen 1376-1402* (Haarlem 1901) 11-12.
- ⁷³ RAG, Hertogelijk archief, inv. Nr. 179, ongedateerd afschrift van de akte d.d. 1347 maart 22.
- ⁷⁴ De heren van Ammerzoden en Poederoijen voerden een gevierendeeld schild met op het 1^e en 4^e veld drie afgedrukte leeuwenkoppen en op het 2^e en 3^e een aan beide zijden gekanteelde dwarsbalk. Zie Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* II, 233, noot 1. De aan beide zijden gekanteelde dwarsbalk is het oorspronkelijke wapen van de Herlaars: zie *Corpus Sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300* ('s-Gravenhage 1937-40) nr. 921 en 922. De drie afgedrukte leeuwen koppen vormen het wapen van Gerard van Loon, echtgenoot van Aleid van Herlaar. Zie voor zijn zegel het charter van 1 sept. 1309 in RAG, Charterverzameling, nr. 549. Het aan dit charter gehechte zegel van Aleid toont een staande vrouw met in de ene hand het wapen van Gerard van Loon en in de andere dat van Herlaar. De heren van Ameide na Gerard en Aleid hebben, evenals de heren van Ammerzoden en Poederoijen, het wapen gevierendeeld, zoals boven beschreven. Zie bijvoorbeeld RAG, Archief van de heren en graven van Culemborg, inv. Nr. 2860.
- ⁷⁵ Zie over de barensteel C. Pama, *Heraldiek en genealogie. Een encyclopedisch vademecum* (Utrecht en Antwerpen 1969) 42-43.
- ⁷⁶ J. J. S. Sloet en A. H. Martens van Sevenhoven, *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen. Het kwartier van Nijmegen* (Arnhem 1924) 719 (verder af te korten als: Leenreg. Nijm.) vermeldt als eerste leenman van het huis te Poederoijen in 1327 een 'Arnt van Puderoyen'; het is niet uit te maken of dit dezelfde is als de Arnt van Herlaar van 1347. De belening van 1347 ontbreekt hier.
- ⁷⁷ Leenreg. Nijm., nr. 276, 324, 325.
- ⁷⁸ RAG, Archief van de heerlijkheid Zuilichem, inv. Nr. 1; als bijlage 1 afgedrukt in J. Kuys, 'Dagelijkse heerlijkheden in de Bommeler- en Tielerwaard tot omstreeks het midden van de zeventiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 70 (1978-79) 1-35.
- ⁷⁹ . van Doorninck, *Leenacten 1376-1402*, 44; *idem*, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1377-1397* (Haarlem 1901) 202; Leenreg. Nijm., 293a; H. J. Scholtens, 'De Kartuijzers buiten 's-Hertogenbosch', *Bosscche Bijdragen* 16 (1938-39) 66-67.
- ⁸⁰ Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA), Archief van de leenhof Vianen, inv. Nr. 10, f. 9r.
- ⁸¹ *Ibidem*, f. 14v.
- ⁸² Rodinchem is gelegen in de kerspel Brakel.
- ⁸³ RAG, Archief van het huis Brakel, niet-geinventariseerd, charter d. d. 1382 mei 9.
- ⁸⁴ Zie noot 78.
- ⁸⁵ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 105=P. N. van Doorninck en J.S. van Veen, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415* (Haarlem 1908) 256-257.
- ⁸⁶ Poncelet, *Le livre des Fiefs*, 81.
- ⁸⁷ De leenbrief vermeldt dat de tienden waren gelegen tussen de Korte Mersteeg en de Meidijk. Zie C. H. Edelman e. a. *Een bodemkartering van de Bommelerwaard boven den Meidijk* ('s-Gravenhage 1950) kaart 4, alwaar het toponiem 'De Bontert' is ingetekend in het blok dat omsloten wordt door de Kweldijk, Zeilsteeg, Korte Mersteeg en Meidijk.
- ⁸⁸ De oudste vermelding dateert waarschijnlijk uit 1143. Zie S. Bormans en E. Schoolmeesters, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège* (5 dln.; Brussel 1893-1913) nr. 40. Zie ook L. van Tongerloo, 'Uit de historie van het dorp aan de rivier', *Varia Historica Brabantia* 5 (1976) 38-41.
- ⁸⁹ Bormans, Schoolmeesters, *Cartulaire*, nr. 87.
- ⁹⁰ *Ibidem*, nr. 951.
- ⁹¹ Algemeen Rijksarchief Brussel, Archief van de abdij Villers, inv. Nr. 295.
- ⁹² RAG, Archief van de familie Van Randwijck, inv. Nr. 1132; wellicht is deze tiend identiek aan de tiend die in 1435 in het leenregister van Vianen voorkomt (ARA, Leenhof Vianen, inv. nr. 10, f. 21r.) De 'Heerlairsche tiend' die in 1501 te Rossum wordt vermeld stamt ongetwijfeld ook uit het familiebezit van de Herlaars (RAG, Archief huis Waardenburg, inv. nr. 1312)
- ⁹³ ARA, Leenhof Vianen, inv. nr. 10, f. 2r.
- ⁹⁴ *Ibidem*, f. 6r.
- ⁹⁵ *Ibidem*, f. 8v.
- ⁹⁶ Bormans, Schoolmeesters, *Cartulaire*, nr. 951.
- ⁹⁷ W. A. van Spaen, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland* IV (Utrecht 1805) codex diplomaticus, 33-34: het betreft 64 morgen land.
- ⁹⁸ Waarschijnlijk had Gerard van Loon ook nog een leengoed van de graaf van Gelre gelegen te Driel in de Bommelerwaard. Zie L. S. Meihuizen, *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295* (Arnhem 1953) tekst, 93.

BIJLAGE STAMBOOM VAN DE HERLAARS 13e-14e EEUW

- 99 Zie noot 15 en 16.
 100 Zie noot 17 en 18
 101 Zie noot 18; *OBNB* I, nr. 198, 217, 258, 323, 352, 374, 385; *OGZ*, nr. 810; Van den Bergh, *OHZ* I, nr.443; II, nr. 66, 138 (=OSU, nr. 1691), 158, 184 (=OSU, nr. 1758), 183 (=OSU, nr. 1759), 331; P.J. Goetschalckx en B. van Doninck, *Oorkondenboek der abdij van St. Bernaards aan de Schelde* I (Antwerpen 1926) nr. 319.
 102 Zie noot 18; *OBNB* I, nr.198, 323 en 372; Goetschalckx, *Oorkondenboek*, (als noot 12) I, nr.282.
 103 *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 20 (1929) 343.
 104 *OBNB* I, nr.372.
 105 *OBNB* I, nr.374, 385; OSU, nr. 2288, 2333, 2587, 2774.
 106 OSU, nr. 2774, 2893; de Fremery, *Cartularium Mariënweerd*, nr. 117 en 118; van Mieris, *Charterboek* II, 45.
 107 Poncelet, *Le livre des fiefs*, 57.
 108 Zie noot 59
 109 Zie noot 58, 59, 85 en 91; *OBNB* I, nr. 865.
 110 Zie noot 51; van Mieris, *Charterboek* II, 427-428, 546 en 644-45; Muller, *Regesten bisschoppen Utrecht*, nr. 752.
 111 R. Scholten, *Das Cistercienserinnen-Kloster Grafenthal oder Vallis Comitis zu Asperden im Kreise Kleve* (Kleef 1899) 136-137.
 112 J. H. W. Unger, *Regestenlijst voor Rotterdam en Schieland tot in 1425* (Rotterdam 1907) nr. 443.
 113 Zie noot 61; van Mieris, *Charterboek* III, 192-195, 241, 310-311 en 325; Drossaers, *Nassause Domeinraad*, tweede deel, 2, reg. 275 en 332.
 114 Unger, *Regestenlijst*, nr. 909.
 115 Zie noot 62; Unger, *Regestenlijst*, nr. 603.
 116 Zie noot 61, 65, 66, 67, 68, 69, 71 en 72.
 117 Zie noot 60.

Afbeelding 4. Reconstructie tekening C.J. Hoogland – Zo moet het slot er omstreeks 1520 hebben uitgezien. Deze reconstructie is gemaakt naar aanleiding van een ruwe schets uit het handschrift van Mr. P. van der Schelling.

Fragment van de rivierkaart De Lek, 1764 (gemaakt tussen 1751 en 1765)

Melchior Bolstra, landmeter en riviertoezichthouder geboren 1703 te Makkum Friesland, begraven in 1776 te Leiden (Hooglandse Kerk)

Bolstra aanschouwde het levenslicht in het friese Makkum. Van zijn vroege jaren is niet veel bekend. In 1731 werd hij landmeter bij het hoogheemraadschap van Rijnland. Hij ontwikkelde zich tot een deskundig cartograaf van met name Midden-Holland en er zijn zeer veel handgetekende rivierkaarten van zijn hand bewaard gebleven. Ze zijn voor het grootste deel in het bezit van Rijnland. Bolstra won tweemaal, in 1754 en 1755, waterstaatkundige prijsvragen die waren uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Naast het landmeterschap van Rijnland had Bolstra ook het toezicht op rivieren als de Lek, de Waal en de Merwede die vaak buiten hun oevers traden en schade veroorzaakten.

J. de Beijer: Ameijde, 't Huijs Herlaer, Tienhoven; anno 1745

<p>Leer, hoe laeg in 't stof verfmeten, Deezen dag, uw leed vergeten; Praelt ge niet in 't prilst der Jeugd, Help nogthans dit feest verëeren, 't Zilvren Bruilofffeest uws Heeren; Deel in de algemeene vreugd.</p> <p style="text-align: center;">❦</p> <p>Laet uw blyde zang gewaegen Hoe gy, in uw jonge dagen, In de schaduwe uwer blaën, Daer de gryze Lek 't aenschouwde, Als de blyde Landjeugd trouwde, Batoos kroost ten rei zaegt gaen:</p> <p style="text-align: center;">❦</p> <p>Hoe de fiere maegdenfchaeren, By Teutates boschaltaren, In het groene Jagtgewaed, Boog en pylen fiks hanteerden; 't Schuwe wild vernestlen leerden, Voor den nuchtren dageraad.</p> <p style="text-align: right;">Hoe</p>	<p>Hoe het wild, nog versch gevangen, Met gebloemte en loof omhangen, Werd aen 't Jeugdig paer gewyd, Met dees' wensch: Uw eerlyk minnen Schenke ons fikfche Jaegerinnen; Helden, opgewiegd ten stryd'!</p> <p style="text-align: center;">❦</p> <p>Zing, wat vreugd die gift verwekte, Die 't voornaemfte fierfel strekte Van den groenen Bruiloffdich; Daer de feestwyn der genooden Bronkristal, met graen gezoden, Of een zuiver stroomnat is.</p> <p style="text-align: center;">❦</p> <p>Of is u die trant vergeten? Is 't geheugen afgesleten? Zing met ons een' andren toon; Help ons thans, met heillauwrienen, ARNOUT EN CHRISTYNE fieren; Vlegt een zilvren Bruiloffkroon.</p> <p style="text-align: right;">A 3 't Aedlyk</p>
--	---

Mogen we als tijdsbeeld – te meer daar dit wellicht nog voortleefde uit de periode dat de familie Leers celebreerde- dit wat ruimer opdienen, niet alleen vanwege de schildering van dit Hollandse wereldje deftige burgerlijkheid, maar ook om de wijze waarop de auteur de gasten neerzet: bijv. hun naamgeving en hoe hij met een enkele pennenstreek of zinswending een persoon of situatie weet te karakteriseren. Zo stelt de bij de familie Stastok logerende Hildebrand, studiegenoot van neef Pieter Stastok, voor wie er zoal op deze zondagavond te gast zijn. De heer Van Naslaan, die onbegrijpelijk veel gelezen heeft, commies ter secretarie, met zijn vrouw en zuster *Mietje-met-de-kalfsogen, die volstrekt niets was dan een goed mens*. Voorts de heer Dorbeen, makelaar en echtgenote. *Die was een rammel, trots op haar mevrouwschap, haar muts en echtgenoot*. Let 's op het taaltrucje der volgorde!

Na de traditionele traktaties, o.a. een aangeklede boterham bij kopjes thee en de dito conversatie tussen de intussen verse pijpen stoppende heren en driftig breiende dames groeit de behoefte aan recitatie: *'Kom, Koosje, lief roosje, reciteer reis een poosje*. Zo ook hier: en laat nu naar aanleiding daarvan, - weliswaar zeer terzijde – een tweemaal letterlievenden met Termei te maken hebben!

Als reeds vermeld was Lucretia (1721–1789) een nicht van de Heer en Vrouwe van Ameide, etc. en zij genoot enige bekendheid vanwege haar verjaar-, en lijkdichten en de berijmde verhandeling 'Het Nut der Tegenspoeden' (1762), wat de heer Dorbeen die avond droogkomekig even omvormt tot 'het nut der regenhoeden'.

Verder verstout diens eega zich na wat aandringen tot het 'rollende, brouwende en zingende' voordragen van enige verzen uit de bundel: 'Aan de Rijn in de lente van het jaar 1820', onderwijl haar schaar opnemende om die onder het opzeggen, bij iedere regel te openen en halverwege toe te knijpen. Obscura-fans weten vast nog hoe dat Rijntje haperende ten gehore werd gebracht: *'En rolt de Rijn weer langs zijn boorden / Ontslagen van de winterboei'*, *waarop het hartroerende meesterstuk des groten Borgers stukt*. En wie was de maker van dit lente-rijmproduct?

<p>'t Aedlyk Herlaer, langs zyn zoomen De oude Lekvliet ziende stroomen , Viert met ons dees' blyden dag , Die, na 't edelmoedig sryden , Leiden , afgemat door lyden , Van 't beleg ontflagen zag .</p> <p style="text-align: center;">❦</p> <p>'t Zingt hoe LEERS, de roem der braven , Wiens verftand en edle gaven 't Capitoel der Maestad eert , 't Zilvren Feest, met zyne Gade , Vieren mag, door Gods genade , Die hun heil en roem vermeert .</p> <p style="text-align: center;">❦</p> <p>Hoe de oprechtheid in den wandel ARNOUITS uitgestrekten handel , Met een' milden zegen, kroont: Hoe het deugdryk mededoogen , By 't weldadige vermoogen , Zyn CHRISTINAES borst bewoont.</p> <p style="text-align: right;">Hoe</p>	<p>Hoe CHRISTYNE, om haere zeden , Overwaerdig aengebden , Nog met zoo veel schoonheit prykt , Dat ze al Schielands Jeugd doet bloezen , En, gehuld met Bruilofttroezen , Van haer allen de eerkroon strykt .</p> <p style="text-align: center;">❦</p> <p>Oud Ameide, help ons zingen Hoe dees Feest die Echtelingen Met een' dubblen luister tooit . Sticht, met geestig kunstvermoogen , Altoosgroenende eereboogen , Waer hun Liefde mirthen strooit .</p> <p style="text-align: center;">❦</p> <p>Help de Maes aen haere zoomen Didrik bly verwelkoomen , Met hun oudste Spruit verëend! Help dit Paer hunne Ouders groeten , 't Wenshende verlangen boeten , Daer de plicht hun wicken leent .</p> <p style="text-align: right;">Help,</p>
---	---

Wel, Elias A. Borger (1784-1820), dichter en hoogleraar in de theologie te Leiden, wiens echtgenote, in ieder geval zijn schoonvader, met Ameide te maken had. Grabbelende in oude papieren was ik aan de weet gekomen dat deze hooggeleerde, wel betiteld als het Friese wonder, trouwde met Abrahamina van der Meulen, dochter van mr. Petrus van der Meulen, Oud-Raad van Justitie te Vianen-Ameide, woonachtig te IJsselstein. Daarbij stond vermeld dat deze bruid met haar 33ste niet meer tot de jongsten behoorde, doch voor de 30-jarige Elias de vervulling van al zijn wensen was. Het geluk was echter heel kortstondig: in een brief van den 24 Juny 1815, dus 5 jaar voor zijn eigen dood, stond: *'In minder dan een jaar man, vader en weduwnaar geworden, beveel ik mij en mijn kind aan God, en in de voorbede van allen, die mijn toestand beseffen'*.

Alvorens we voorschotelen het aangekondigde Lucretia-loflied op de jubilerende 'Leersen' een enkele vraag:

- 1) Mogen we wagen te veronderstellen dat Van Merkens naam en die van prof. Borger eerder voortleven vanwege het voorkomen in de Camera, die al meer dan 50 drukken heeft beleefd, dan dat hun nagelaten werken van het stof ontdaan herlezen gaan worden?
- 2) Gelet op Lucretia's opschrift boven en de inzet van haar verjaardicht voor neef en nicht Leers-Uylenbergh heeft zij, 28 lentes tellende, dit zelf voorgedragen 3 okt. 1749 wellicht te Rotterdam? *Waratje*, op Herlaer, dat zou te mooi zijn om waar te zijn?

We kunnen zo'n werkje van kunst bezien als 'een huis te koop': eerst kijk je eens buitenom en dan neem je de binnenkant in ogenschouw.

Naar de vorm omvat het gedicht 17 coupletten (ofwel: strofen) van 6 regels, dus telt ruim 100 versregels.

In strofe 8 daagt het adellijke Herlaer op dat de bedaagde Lek eeuwenlang langs zich zag stromen, eveneens als persoon aangesproken: *vier* (met ons deze blijde dag, die als Leiden, afgemat door lijden -let op de zinspelning – ontzet werd).

Niet enkel Ameide en Herlaer, maar ook de Maasstad heeft reden tot zingen, immers Leers' geestesgaven, oprechte wandel en uitgestrekte handel dienen deze stad. Vervolgens wordt Christina op een voetstuk gezet. Wat schuilt in haar boezem? Grote zedelijke kwaliteiten - innerlijk en uiterlijk - worden haar toegedicht, waarom zij zowel aanbeden wordt, als waarom zij om haar schoonheid de jeugd nog doet blozen

In str. 12 wordt grijs Ameide nogmaals aangespoord om te helpen zingen voor beiden en denkbeeldige erebogen op te richten.

Dan wordt Leers' nageslacht opgevoerd: De Maas moet bijgestaan worden om die Didrik blij te verwelkomen met vrouw en kroost.

Moge ten slotte de woedende storm der tegenspoeden nimmer dit zilveren echtpaar treffen en Godes zegen hun bijblijven en de Almacht(ige) het heil volmaken, opdat de trouwgenoten, evenals Ameide, blij van geest, tot een reidans genodigd worden, eens op het gouden bruiloftsfeest.

Nog een kwartet opmerkingen tot besluit:

1) Het woeden der tegenspoeden is helaas aan het echtpaar Leers niet voorbijgegaan. In de tekst worden naast Diderik, sedert 1746 hun schoonzoon, nog met name *twee deugdelijke Loten* genoemd. Jacoba overleed een jaar na dit feest. Eveneens is niet bewaarheid de uitgesproken wens om goud te vieren: Arnout sr. is heengegaan A.D.1766 en we komen Arnout jr. niet tegen in de rij van Heeren van Herlaer, etc. Wel dient zich aan het geslacht Ram, waaraan herinnerde het grafmonument in de Hervormde kerk van Ameide, dat jammerlijk verloren is gegaan.

2) In de derde strofe duikt de dichteres in het verleden en voert ten tonele een vorst der Batavieren. Als representant van de Romantiek, de kunststroming die toenmaals hoogtij vierde, betreft zij hierin de eerste denkbeeldige koning der lage landen. Deze was bijv. de hoofdpersoon uit het klassieke treurspel dat P.C. Hooft in '*Baeto, oft Oorsprong der Hollanderen*' in 1617 het licht had doen zien. Dit toneelstuk was toenmaals in de kringen waarin de Van Leersen verkeerden, zeker nog bekend.

3) Uit de krabbel onder het gedicht kunt u opmaken dat een versie ervan, enigermate aangepast, opgenomen is in de 'Mengeling van verscheidene gedichten' en geplaatst is achter 'Het Nut der Tegenspoeden'. Uit nadere kennismaking ermee, valt op te maken dat zij i.p.v. het nut ervan zelfs meer benadrukt de troost eruit te putten.

4) Eindigen we met de slotwoorden van een van Hildebrands andere schetsen, nl. 'Gerrit Witse'. Deze heeft hij onaf gepubliceerd en veelzeggend afgesloten met 'Cetera desunt' (= de rest ontbreekt). Mogen we dit eveneens toepassen op ons pogen. Hebt u aanvullingen, verbeteringen, et cetera, laat het ons weten.

Paul Will

De wapenborden van Herlaer

Mr. P.C. Bloys van Treslong Prins¹ schreef over de wapenborden van Herlaer het volgende: “Op het stadhuis te Ameide bevinden zich de volgende wapenborden, die oudtijds op het huis Herlaer hebben gehangen:

1. Wapen: gevierendeeld:

- I. Op zwart een groene eikenboom met eikels;
- II. Op blauw drie gouden eikels;
- III. Op goud drie natuurlijke gesteelde en gebladerde rozen;
- IV. Op zwart een hertekop in natuurlijke kleur.

Mevrouwe Margareta van Eijk, Vrouwe van Ameijden, Tienhooven, Herlaer.

2. Wapen: op goud twee zittende kraaien en in den schildvoet een opvliegende kraai.

Den Hoog Edelen Heer Arnout van den Berch Raed en Vroedschap der Stadt Rotterdam, Heer van Ameijden, Tienhooven, Herlaer.

(Hij was de eerste heer van Ameide, nadat deze heerlijkheid lange jaren aan de Van Lippe-Detmold had behoord.)

3. Wapenschild a.v. onder een negenpaarlige kroon; hartschild echter Tienhoven: op blauw een ham in natuurlijke kleur.

Mevrouwe Johanna Leers, vrouwe van Thienhoven 1745.

4. Wapen: op goud drie zwarte hoefijzers, 2 en 1; helmteeken een hoefijzer tusschen een vlucht van zilver.

De Wel Edele Gestrenge Heer Mr. François van der Hoeven, heer van Thienhoven, 1745.

5. Wapen: op blauw een zilveren berg; boven het schild een negenpaarlige kroon.

Mevrouwe Christina Uijlenbergh, Vrouwe van Ameijden en Herlaer, 1745.

6. Wapen: doorsneden: boven op blauw drie gouden sterren; beneden op goud twee gekruiste bruine gespoorde laarzen; hartschild gedeeld:

- I. Ameijden;
- II. Herlaer (gevierendeeld: 1.en 4. op goud een roode beurtelings gekanteelde dwarsbalk; 2. en 3. op zilver drie blauwgekroonde en getongde roode leeuwenkoppen, 2 en 1; helmteeken een geharnast man, die in de rechterhand een stok vasthoudt, waaraan een vaantje beladen met op blauw drie gouden sterren.

1745. De Wel Edele Gestrenge Heer Arnout Leers, oud schepen der stad Rotterdam, heer van Ameyden en Herlaer.

¹ Mr. P.C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit kerken der provincie Zuid-Holland*, Utrecht 1922.

J. de Buisson del. et sculp. 1750.

HET HUIS HERLAAR, BIJ AMEIDE, IN 1750.

D. Gansing del. 1776.